

Розділ XI

НОВА БУРЖУАЗІЯ В УМОВАХ НЕПУ

У березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) В. Ленін змушений був перейти до нової економічної політики. Була надана обмежена свобода торгівлі, легалізовані ринок і приватнопідприємницька ініціатива.

Після прийняття відповідних рішень Раднаркомом РРФСР уряд УСРР також видав цілу низку декретів і постанов ("Про дозвіл вільного обміну, купівлі і продажу сільгосппродуктів, фабрично — заводських і кустарних виробів", "Про оренду промислових підприємств", "Про державні підряди і поставки" і т.д.), які легалізували приватний ринок і підприємницьку діяльність громадян¹.

Основним джерелом формування нової буржуазії була дрібнотоварна економіка, представники якої — дрібні товаропродуценти — були тісно пов'язані з ринком. Другим за значенням джерелом став державнокапіталістичний уклад. Використання державою ринкових методів господарювання в націоналізованих "командних висотах" призвело до появи в середовищі підприємців великого числа орендарів і концесіонерів держпідприємств, комісіонерів, посередників, маклерів, контрагентів — різного роду постачальників, підрядчиків, комівояжерів тощо². Відбувалося зростання нової буржуазії з приватногосподарським укладом (він частково зберігався в Україні і в роки воєнного комунізму) за рахунок збільшення чисельності приватновласницьких торгово-промислових підприємств і фірм вже функціонуючими непманами, відкриття нових приватнокапіталістичного типу закладів, контор, оптових складів, заїжджих дворів і готелів, підприємств побутового обслуговування. Істотну роль відіграв тіньовий сектор економіки (лжекооперація, лихварство, контрабанда, безпатентна торгівля, таємне посередництво, маклерство і т.п.), який "постачав" до лав нової буржуазії не тільки функціонуючих підприємців, що ухилялися від сплати непомірних податків, але й "кадри" напівлегальних ділків чорної біржі.

Дослідники приватного капіталу наводять вельми суперечливі оцінки масштабів нелегальної сфери приватнокапіталістичного сектора. Якщо брати до уваги орієнтовні підрахунки Ю. Ларіна, що відносяться до середини 20-х рр., то в сфері промислового виробництва чисельність представників приватного капіталу повинна була в два рази перевищувати чисельність офіційно зареєстрованих підприємців капіталістичного типу³. Згідно з орієнтовними даними іншого дослідника приватного капіталу І. Мінгуліна, за своїми розмірами нелегальний приватний капітал мав у

2–3 рази бути більшим, ніж легальний⁴. Але в тому ж своєму дослідженні автор надалі різко зменшує замасковані форми приватнопідприємницької діяльності, "доводячи" їх питому вагу до 15–20% від рівня легально функціонуючого приватного капіталу⁵.

На наш погляд, назвати навіть приблизні дані про масштаби нелегального підприємництва, яке характеризувалося надзвичайною рухливістю та нестійкістю функціонування, навряд чи є можливим.

Серед представників нової буржуазії можна виділити три групи осіб. До першої слід віднести колишніх підприємців. До другої — осіб, які за власним бажанням вирішили скористатися новими можливостями, що відкривав неп, і стати підприємцями. Нарешті, третю групу становили особи, що під тиском несприятливих життєвих обставин були вимушені зайнятися підприємницькою діяльністю, щоб заробити собі на прожиток. Серед останньої категорії т.зв. "вимушених" підприємців було чимало домогосподарок, колишніх червоноармійців, скорочених службовців, безробітних і т.д.⁶.

Соціально-професійний склад нової буржуазії був неоднорідним. Серед представників торгової групи непманів, за даними обстеження, проведеного губкомвнуторгамми, у 1925 р. частка колишніх (дореволюційних) торгівців складала тільки 16%. Понад чверть (28%) усіх торговельних закладів належала службовцям. 20% торгових підприємств володіли селяни, 10% — колишні робітники. 18% всієї кількості приватних торгівців складали домогосподарки, 4% — учні, ще 4% — особи вільних професій⁷. За роки непу у соціально-професійному складі підприємців відбулися певні зміни. За даними торгового обстеження 1927 р., у складі торгової буржуазії крамарів, що займалися торговою діяльністю ще в дореволюційний період, було понад 1/3 (35,1%). Ще 16,1% складали колишні торгові службовці. Селян нараховувалося 10, 2%, робітників — 7%, кустарів і ремісників — 3,1%, службовців — 6,4%, хатніх господарок — 10,1%, учнів, осіб вільних професій та військовослужбовців — 3,7%, інших — 8,2%⁸.

Іншими словами, ці дані свідчать, що для 2/3 (64,9%) приватних крамарів торговельне підприємництво стало дійсно новим видом занять. "Старі" кадри (35,1%) у складі нової буржуазії складали її соціальне ядро. Це були представники переважно нижчих шаблів старої дореволюційної торгової буржуазії, які в умовах непу змогли повернутися до свого попереднього заняття.

Так, у Харкові восени 1921 р. поновила свою діяльність фірма братів Г. та Й. Лішбергових "Металлокраска", заснована 1914 р. Її обіг в середині 1920-х рр. досяг 1 млн. руб.⁹ Відновив свою діяльність і колишній харківський купець 1-ї гільдії, а в роки непу — великий крамар VI розряду Б. Добромислов¹⁰. З 1922 р. почала функціонувати в Полтаві приватна торгова

фірма, що була заснована ще у 1870 р. Вона належала Симону Антоновичу та Василю Симоновичу Литвинам. Фірма мала свої відділення в інших містах, її обіг складав понад 1000 червінців на місяць. Серед підприємців Полтави фірма користувалася неабияким авторитетом, а її власників вважали за таких, що володіли чималими капіталами¹¹. У м. Ново-георгієвську (Катеринославської губернії) діяла фірма мануфактурної торгівлі, що була заснована П. Пановим — колишнім лісопромисловцем, Н. Машковичем (в минулому — співвласник пароплавного товариства "Надійний") та братами А. і Я. Коробковими. Фундатори цієї фірми користувалися доброю репутацією та довірою серед місцевих ділових кіл¹².

Інформація торгових обстежень показує, що відбулося помітне зростання прошарку старих комерсантів у складі торгової буржуазії. Не витримавши нецивілізованих несприятливих умов торгово-підприємницької діяльності, жорсткої конкуренції та важкого податкового пресінгу, чимало новоявлених крамарів з числа новачків (особливо з групи "вимушених" підприємців), покинули торгівлю, перейшовши до інших соціальних груп. Їхнє місце часто займали вихідці зі старої буржуазії, які виявилися більш адаптованими до торгової діяльності в нових умовах, мали необхідний досвід і знання, а також потрібні ділові зв'язки в радянських господарчих органах (де працювало чимало колишніх підприємців). Цим може бути пояснено зростання частки дореволюційних крамарів у складі торгової групи нової буржуазії України у другій половині 20-х рр.

Слід також зазначити, що частка представників старої буржуазії серед непманів — торговців України була суттєво вищою, ніж у сусідній РРФСР та по СРСР у цілому. Якщо в УСРР таких було 35,1%, то в РРФСР — 25,1%¹³. Це пояснюється тим, що в Україні, на відміну від сусідньої Росії, націоналізація приватної торгівлі в роки воєнного комунізму не була повністю здійснена, а тому краще збереглися "кадри" дореволюційних торговців, які зуміли поновити діяльність упродовж 1920-х рр. Значно нижчою серед торговців-непманів України у порівнянні з сусідньою Росією була питома вага селянства, що пояснюється специфікою менталітету українського селянина, його досить стриманим ставленням до торгівельної діяльності.

Іншими були джерела комплектування промислової групи нової буржуазії України. На відміну від торгівельної сфери, у промисловості основним контингентом нових підприємців були колишні власники промислових підприємств. Колишні власники підприємств переважали серед 40,1% приватних орендарів державних промислових підприємств в УСРР на початку 1922 р.¹⁴ На жаль, у такому важливому для дослідника цього питання документі, як доповідь бюро орендної промисловості про наслідки орендної кампанії в УСРР за жовтень 1921 — березень 1922 р.

вказана лише загальна питома вага "приватних осіб і колишніх власників" серед інших категорій орендарів підприємств без розподілу на окремі групи колишніх власників і контингенту новоявлених підприємців-орендарів. Більш диференційованими у цьому плані є відомості про контингент приватних орендарів в окремих губерніях УСРР на початку 20-х рр. Так, наприклад, у Київській губернії серед приватних орендарів державних підприємств частка колишніх їх власників сягала 95%, Катеринославській — 71%, Одеській — 81%, Харківській — 74,5%, Волинській — 49%¹⁵.

Враховуючи ту обставину, що по найбільш розвинених в індустріальному відношенні губерніях колишні власники абсолютно переважали в масі приватних орендарів, можна зробити висновок, що по УСРР в цілому ця категорія підприємців теж була найбільшою серед приватних орендарів. До речі, по всій радянській державі в цілому приватні особи складали 50% всіх орендарів держпідприємств (з них 26% — це колишні власники)¹⁶.

Серед контингенту приватних орендарів з числа колишніх власників зустрічаються імена відносно великих підприємців. Зокрема, у Луганську з 1922 до 1926 р. свій колишній трубопрокатний завод, збудований у 1916 р., орендував підприємець К. Попов. Кількість працюючих на заводі за вказаний період зросла з 137 осіб до 395, а вироблена продукція обчислювалась мільйонами рублів¹⁷. У Ромнах і Ніжині дві діючі фабрики з виробництва махорки з кількістю працюючих робітників відповідно 107 та 249 чоловік орендувалися колишніми власниками братами Б. та А. Айзенбергами, а в Лубнах махоркову фабрику зі 159 робітниками орендували її власник Лифшиць та його компаньйон Вигдарчик¹⁸.

Проте, великих приватних орендарів було небагато, основна маса орендарів експлуатувала невеличкі підприємства, переважно харчової та легкої промисловості, з амортизованим, як правило, обладнанням.

Денаціоналізація (починаючи з лютого 1922 р.) частини дрібних і середніх промислових підприємств та передання їх до рук колишніх господарів також помітно збільшила відсоток колишніх власників серед представників промислової групи нової буржуазії. Враховуючи ту обставину, що націоналізація частини середніх (а подекуди й великих) підприємств в УСРР не була повністю завершена до початку непу, і що не націоналізовані підприємства залишилися в руках колишніх господарів, то слід визнати, що серед промислової групи непманів більшість складали дореволюційні (дрібні, середні) промисловці.

Таким чином, наведений матеріал дозволяє зробити такий висновок: якщо серед представників торгової групи нової буржуазії, яка була найбільшою за чисельністю, помітно переважали особи, для яких торгове

підприємництво у роки непу стало дійсно новим самостійним заняттям, то у складі промислової групи явно домінували підприємці — колишні власники промислових підприємств. Вихідці із старої (дореволюційної) буржуазії (переважно з її нижчих шаблів) утворили свого роду соціальне ядро нової "радянської буржуазії".

Ситуація, яка склалася в країні після більшовицької революції 1917 р., надто негативним чином вплинула на процес становлення нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності взагалі. По-перше, внаслідок ліквідації старої буржуазії (і, передусім, верстви найбільших "капітанів" індустрії, "акул" банківської справи та комерції) зник той освічений і загалом цивілізований (європеїзований) шар спадкових підприємців, який у дореволюційний період був носієм підприємницьких традицій, професіоналізму та етичних норм. (При цьому не треба ідеалізувати і надто переоцінювати міру укоріненості підприємницької традиції в дореволюційному суспільстві). Як наслідок цього, "розпався зв'язок часів" між дореволюційним і "непівським" поколіннями підприємців, стався безпрецедентний в історії розрив культурно — етичних традицій вітчизняного підприємництва. По-друге, у нових, специфічних порівняно з дореволюційними часами, соціокультурних, політичних та економічних умовах фактично виникла нова генерація підприємців (і в цьому відношенні термін "нова буржуазія" вдало відображає якісну її відмінність від старої — дореволюційної), яка в масі своїй була аномічною, не "обтяженою" традиційними нормами підприємницької професійної етики і соціальними цінностями. Нове соціальне утворення — верства непманів, виявилось значною мірою маргіналізованим (особливо у соціокультурному відношенні). Непмани виявилися недостатньо підготовленими до виконання соціальної ролі та функцій, зумовлених статусом підприємця.

Характеризуючи морально-психологічну атмосферу "всезагальної аномії", що в часи непу огорнула Україну, відомий український прозаїк І.Сенченко зазначав: "Спекуляція і голос наживи підвели чоло. Нова психологія народилась... "Піймали? Прокрався? Дурень, бо погано кінчики поховав", — і ні слова осуду. Кожен на його місці зробив би так. Закон такий: кожен краде, росте на спекуляції, крадіжці і байдуже закурює цигарку, почувши про чийсь провал. Це якась пристрасть до наживи, до грошей, до власності, до всього того, що дає матеріальний добробут"¹⁹. Сучасник непу, дослідник приватної торгівлі Ц. Крон зазначав: "Це був період непівського учадіння, період "розбазарювання" державного майна, період розкрадань і пограбувань, період, що створив гучні судові процеси і гучну славу непівським героям"²⁰.

Інший спостерігач мусив констатувати: "неп насичений особливого роду кримінальним елементом, що ...намагається свій "успіх" засновувати

на всіляких трюках, на обмані, балансуючи на межі "злочинного" та незабороненого"²¹.

У кінцевому рахунку такий стан речей був наслідком негативної і цілеспрямованої селекції складу суспільства, що відбулася на класово — ідеологічній основі за роки революції та воєнного комунізму²². Вона призвела до того, що в нових умовах старі етичні норми девальгувалися передусім серед самих непманів. Характерним явищем стало практично повне зникнення позитивної соціальної компліментарності в соціально-атомізованому середовищі новоявлених підприємців. Значного поширення отримали такі явища, як зловживання довір'ям, невиконання взятих за контрактом зобов'язань, різного роду шахрайства, фальсифікація, обман, більш ніж індіферентне ставлення нових підприємців до власної ділової репутації (що було наслідком втрати власної соціальної ідентичності в умовах радянської дійсності), депрофесіоналізація підприємницької діяльності і т.д. Славнозвісне дореволюційне "купецьке слово" — гарант чесності проведення підприємницьких операцій тепер надовго "кануло в Літу". На процес девальвації довір'я та етичних норм у середовищі непманів звертали увагу сучасники²³.

Сучасники непу, навіть ті, що співчутливо ставилися до діяльності новоявлених підприємців, несхвально відзивалися про непманів і методи їх діяльності. Так, один із сучасників непу — відомий російсько-американський соціолог П. Сорокін, що безпосередньо спостерігав процес формування нової буржуазії, в негативному світлі охарактеризував її як "поки що спекулятивну, шакаловидну, хижу, непродуктивну, але архііндивідуалістичну, повнокровну і нічого спільного не маючу зі старою "імпотентною буржуазією", нову буржуазію, яка збила капітали шляхом грабіжництва, націоналізації, реквізиції, комунізації, шахрайства, обману і спекуляцій, абсолютно не сприйнятливую до комуністичної фразеології"²⁴. Російський вчений — економіст-емігрант І. Кон (1926р.), співчуваючи в цілому непманам — підприємцям, вимушений був визнати, що "цей соціальний тип" йому також "малосимпатичний"²⁵. Ще один очевидець процесу становлення нової буржуазії, досить відомий в 20-ті рр. публіцист, що був близьким до зміновіхівців, І.Лежнев у своїх нарисах (1923 р.) як "найбільш відштовхуючу рису" нової буржуазії відмічав її "ненаситне хижацтво, спекуляцію, звірину жадібність, шалений інстинкт накопичення"²⁶.

Специфічні умови більшовицької держави, багато в чому зумовили негативні сутнісні риси буржуазії, що народжувалася. У цьому відношенні праві ті дослідники, сучасники непу, які стверджували, що непмани були породженням потворного режиму безправ'я, адміністративного свавілля і класової юстиції, який зберігся у повній недоторканності в умовах непу²⁷.

Непмани завжди залишалися постійним об'єктом численних карикатур, "незмінними героями" злісних епіграмів, сатиричних фейлетонів, віршів. "Влада зробила все, щоб окарікатурити образ підприємців в очах народу. Ця пропагандистська акція мала успіх. Безглузда фігура товстої людини у фраці і котелку з сигарою стала неодмінним атрибутом численних театралізованих процесій", — зазначає один із сучасних дослідників непу²⁸.

Свою руку до створення спрощеного негативного образу політично небезпечного та морально неповноцінного класового ворога в особі непмана доклали відомі радянські письменники, — М. Зощенко, І. Ільф і Є. Петров, В. Маяковський, Д. Бедний.

Однак, всупереч зусиллям офіційної пропаганди, а також "пролетарської літератури", сприйняття образу непмана як однозначно негативного у суспільній свідомості не було домінуючим. Упродовж 1920-х років менталітет не лише "простої радянської людини", але й "освічених" верств був надзвичайно мозаїчним і фрагментарним²⁹. Неоднаковими були й сподівання, які різні верстви населення пов'язували з появою "нових підприємців". Внаслідок цього сприйняття образу непмана — підприємця в радянському суспільстві тривалий час мало переважно амбівалентний, двоїстий та суперечливий характер.

Спектр сприйняття непмана різними верствами та групами населення був надто широким: від його демонізації та нігілістичного неприйняття до героїзації. Для керівника РКП(б) Г. Зінов'єва "нова буржуазія... — це новий вид туркестанської лихоманки", живе уособлення соціального зла, яке до певного часу не можна було знищити. Але чимала частина інтелігенції, насамперед ліберально настроєної, пов'язувала з непманами певні надії³⁰. Звичайно, що і в цьому середовищі не було повної єдності поглядів. Для деяких з інтелігентів непман був втіленням ніцшеанської "волі до життя", "новою людиною — звіросильною та агресивною". Для інших — щось на зразок американських колоністів XIX ст., які освоювали величезний північноамериканський континент³¹.

Різне сприйняття образу непмана було і в середовищі робітників та селянства. Так, чорнороб з Донбасу Р. Думенко у листі до М. Калініна (1927 р.) висловлював думку, що функціонування приватної торгівлі та промисловості є корисним для суспільного розвитку, зокрема для покращення роботи кооперативної торгівлі і суспільного виробництва³². Деякі з безробітних Дніпропетровська (1926 р.) пов'язували з розвитком непу і приватного підприємництва ліквідацію безробіття в країні. Вони сподівалися, що непмани спроможні відбудувати індустрію³³. Проте, чимало робітників досить негативно та упереджено (а інколи і з ненавистю) ставилися до самого інституту приватного підприємництва та непманів. Досить показовим у цьому відношенні є лист робітника

З. Тьомкіна, адресований Й. Сталіну (квітень 1927 р.): "Зараз ті ж капіталісти — буржуї живуть, знов наживаються і це все при владі робітників. Як дивиться [на це — *Ю. В.*] робітник... Він готовий кинутися розірвати його на шматочки, знищити на шматочки його, злоба кипить, робітник невдоволений..."³⁴

Як бачимо, сприйняття образу непмана в різних верствах суспільства було неоднозначним. Мало місце паплюження образу підприємця за відсутності однозначно пануючого погляду на нього.

Здійснивши легалізацію приватнопідприємницької ініціативи, радянська держава розраховувала використати досвід, приховані від конфіскації капітали та знання ринку представників нової буржуазії в своїх інтересах — передусім для відновлення зруйнованого політикою воєнного комунізму народного господарства і відродження економічних зв'язків між містом і селом. У той же час держава не тільки не створила для непманів в економіці рівних умов діяльності з підприємствами державної форми власності, але й всіляко обмежувала їх діяльність, прагнучи покласти край і "карати переконливо будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму"³⁵.

В. Ленін уже в лютому 1922 р. вимагав від наркома юстиції Д. Курського навчити радянські суди "...карати безпощадно, аж до розстрілу, і швидко за зловживання новою економічною політикою..."³⁶ Він закликав "ловити, вистежувати, влаштовувати пастки і лабети" для приватних підприємців, керуючись при цьому "революційною правосвідомістю"³⁷. Виступаючи на XI з'їзді РКП(б) у березні 1922 р., більшовицький вождь публічно і відкрито визнавав, що неп є не просто економічне змагання з новою буржуазією, а форма класової боротьби: "Це не є змагання, це є відчайдушна, шалена, якщо не остання, то близька до того, боротьба не на живіт, а на смерть між капіталізмом і комунізмом"³⁸.

У світлі цих ленінських настанов правові норми, декларовані радянським законодавством, не давали приватним підприємцям юридичних гарантій недоторканості їх особистості та власності. Так, прийнятий у грудні 1922 р. Цивільний кодекс УСРР проголошував, що "цивільні права охороняються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням"³⁹ Законом допускалося і "розширене тлумачення Цивільного кодексу УСРР... у випадку, коли цього вимагає охорона інтересів робітничо-селянської держави і трудящих мас"⁴⁰.

Це було прямим наслідком виконання радянськими правниками — упорядниками Цивільного кодексу "соціального замовлення" керівництва державної партії і декларативних вказівок Леніна, що рішуче виступав за розширене втручання та щільний контроль радянської держави над

сферою приватноправових відносин. "Ми нічого "приватного" не визнаємо, — писав у листі до наркома юстиції Д. Курського (лютий 1922 р.) Ленін, — для нас все в галузі господарства є публічно — правове, а не приватне"⁴¹. Водночас Цивільний кодекс проголошував надання громадянам права володіння торговими і промисловими підприємствами (з числом робітників не більше 20), право набувати і відчужувати майно, укладати угоди, займатися промислами, створювати приватні товариства (зокрема акціонерні) для ведення господарської діяльності, одержувати спадщину як за законом, так і за заповітом. Громадянам також надавалося право володіти знаряддями праці, грошима, цінними паперами, виробами зі шляхетних металів, іноземною валютою, речами і товарами, що не були вилучені за законом приватного обігу⁴².

Разом з тим Цивільний кодекс УСРР стверджував панівне становище державної (соціалістичної) власності на засоби виробництва, щоб не допустити непманів до "командних висот" в економіці. У такий спосіб держава намагалася поставити бар'єри щодо концентрації капіталу в руках приватних підприємців. Таким чином, створювався лише мінімум необхідних умов для розвитку підприємницької діяльності.

Негативним чином на соціальному становищі підприємців відбивалася політика їх правової дискримінації. Згідно з чинним законодавством, нова буржуазія була позбавлена політичних прав⁴³. Її представники не мали права брати участь у політичному житті країни, ставати на державну та військову службу, бути членами профспілок. Позбавлення виборчих прав фактично перетворювало підприємців на людей "другого сорту" в радянському суспільстві.

Найважливішим наслідком постреволюційних змін (закріплених як у радянському законодавстві часів непу, так і в суспільній свідомості) стало те, що в радянських умовах у представників новонародженої буржуазії практично була відсутня психологія господаря. У цьому полягала головна відмінність ментальності нової буржуазії від ментальності дореволюційної буржуазії.

Підриг основ інституту приватної власності, що був здійснений в країні "диктатури пролетаріату", зробив свою "чорну справу". Непмани на власному досвіді повсякденно могли переконатися, що приватна власність у радянській державі не є "священною та недоторканою". Психології приватного власника за короткий час було завдано непоправного удару, що чудово усвідомлювали сучасники непу: "...Чим відрізняється "непман" від старого купця, це те, що він прикажчик. Старий купець був господарем, не тільки тому, що у нього була власність, а тому, що "принцип власності", як такий, стояв непохитно. Тепер цей принцип похитнувся. Ніяка часткова його реставрація не поверне йому незайманості. І тому

кожний новий купець у нас тепер стає тільки прикажчиком, а не господарем. Нехай у його розпорядженні будуть лавки, товари, мішки грошей; тільки одне вилучене з його майна — догмат власності. А раз цього догмату немає, безповоротна і психологія господаря", — писала в середині 1923 р. в своїх публіцистичних замітках про неп і непманів письменниця М. Шагінян. Цілком праві були ті економісти-емігранти (Б. Бруцкус, І. Кон, А. Югов та ін.), які ще у 1920-ті рр. дійшли висновку, що "слабкість приватного сектора лежала в царині законодавства, а не економіки", що саме "свавілля і безправ'я паралізували заповзятість приватного підприємця і сприяли тому, що до лав підприємців — непманів йшло чимало авантюристичних елементів, які "нажившись, тут же нажите багатство і марнотратили, бо нагромаджувати його на предмет конфіскації в той або інший спосіб — безглуздо"⁴⁴.

На нездорову атмосферу приватнопідприємницької діяльності звертали увагу й зарубіжні спостерігачі, які в роки непу відвідували радянську країну. Так, англійський економіст Дж. Кейнс (він побував в СРСР у 1925 р.), описуючи становище непманів у радянських умовах, констатував: "Система неначе аж ніяк не забороняє торгіві та посередницькі операції. І політика начебто їх не стримує, але займатися ними вважається або небезпечним, або негожим і ганебним. Приватні торговці — свого роду дозволені законом знедолені, як євреї у середні віки: тим, у кого є схильності до торгівлі, створена видимість віддушину, але вона не вважається природним і схвальним заняттям звичайного громадянина"⁴⁵. Інший спостерігач, відомий німецький письменник К. Керстен, що здійснив у 1922 р. поїздку до "Совдепії" і бачив на власні очі радянські реалії, вимушений був відзначити: "Почуття невпевненості — тільки у непманів: вони бояться і живуть у пільмі"⁴⁶.

Таким чином, відсутність реальних (а не декларованих) правових гарантій особи — підприємця, приватної власності і свободи підприємницької діяльності, а також умов, що забезпечували її нормальне (цивілізоване) функціонування, відсутність психології власника — "хазяїна", підривали у підприємців стимул до стабільної продуктивної діяльності, породжували соціальний егоїзм, стимулювали розвиток нецивілізованих (і часто-густо архаїчних) форм прояву підприємницької ініціативи, потяг до тіньового підприємництва, сприяли багаторазовому посиленню меркантильних і здирницьких мотивацій та вияву міщанських і паразитарних рис.

В умовах невизначеності, відчуваючи невпевненість у завтрашньому дні, представники нової буржуазії прагнули використати свої прибутки на швидке задоволення власних егоїстичних потреб. У цьому виявилось також прагнення непманів до демонстративного наслідування певних канонів поведінки та стилю життя, що були притаманні певній частині

представників старої буржуазії (так би мовити, свого роду прояв мемізісу навпаки). У цьому відношенні представники "радянської" буржуазії далеко відставали від того ідеального образу підприємця, який був окреслений відомим теоретиком підприємництва ХХ ст. Й. Шумпетером: "Типовий підприємець ніколи не задається питанням, чи принесе йому кожне прикладене ним зусилля достатню компенсацію у вигляді "приросту насолод". Його мало турбують гедоністичні результати його праці. Він трудиться, не знаючи спокою, тому що не може інакше. Мета його життя не полягає в тому, щоб отримати насолоду від досягнутого. Якщо у нього виникає таке бажання, то це не зупинка в дорозі, а симптом паралічу, не досягнення мети, а провісник смерті"⁴⁷.

Джерела (опубліковані та архівні) дають яскраву картину того, що відбувалося в ті роки. Констатуючи повсякденне життя новоявлених "буржуа", кореспондент "Правди" зазначив у вересні 1921 р.: "У жодній найбагатшій капіталістичній країні немає зараз такого розгнужаного марнотратства та обжерливості, які панують зараз у нас серед совбурів і новоспеченої буржуазії"⁴⁸. Ще більш вражаючу картину тогочасного побуту дають інформаційні повідомлення місцевих відділів ДПУ УСРР, що направлялися до партійних органів. Ось одне з таких зведень, яке відноситься до травня 1922 р.: "Якщо уявити собі картину життя міст Катеринославської губернії, то загалом отримаємо таке: вакханалія спекулянтів... На вулицях валяються трупи померлих від голодної смерті. Маса жебраків ходить по вулицях, марно стараючись просити шматок хліба, і поруч з цим сучасні непмани розкидаються мільйонами в ресторанах"⁴⁹. Нічні оргії з дівчатами та співами у ресторанах і готелях, що часто супроводжувалися цинічними витівками і висловлюваннями, — досить типова картина з життя певних кіл новоявленої буржуазії⁵⁰.

Ось ще один "малюнок" з життя тогочасної Одеси, що дає можливість судити про моральне обличчя непманів: "...Проходят в кафе только свои: веселящиеся дамы, в каракулях и котиковых саках, — великолепные, выложенные, толстомордые господа в мехах, или же ловкие "совбуры" — во френчах, галифе, с наглыми, жадными и все же — как-будто чего-то испугавшимися глазами" — зазначав кореспондент одеської газети (березень 1922 р.) — "Вся эта публика ест, пьет, пожирает пирожные, поедает горы белого сдобного хлеба — и зло шутит, указывая на столики, уставленные блюдами и пирожными: "А еще говорят, в России голод!" И сейчас же заказывают: "Еще кофе и пирожных, да побольше!". "Новая буржуазия — гуляет и веселится таким невеселым весельем. А по улице, у входных дверей на решетке под разбитым кухонным окном, откуда идет вкусный пар, — распластался какой-то полуголый человек в отрепьях и жадно вдыхает этот пряный, вкусно пахнущий пар от кухни. Вот они, гримасы

нэпа"⁵¹. Однак буде більш правильним, якщо зробити важливе зауваження, що в часи непу далеко не всі підприємці мали змогу розважатися в ресторанах, кафе та готелях, "пропалюючи життя". Зовсім ні. Лише порівняно невелика група спекулянтів-ділків могла вести таке розкішне життя. Переважна маса непманів не мала ані можливостей, ані схильності до такого стилю життя. Значна частина підприємців якщо і відвідувала ресторани та кафе-шантани, то лише у свята або ж (що частіше мало місце) з метою укладання угод з партнерами. В Києві, наприклад, ділки-валютники збиралися з цією метою в "історичному" кафе, що належало Б. Семадені по вул. Воровського, 15⁵². Знаючи про це, чекісти інколи влаштовували на них масштабні облави, затримуючи великих "акул" чорної біржі⁵³.

У перші роки непу було чимало випадків, коли обурені самим фактом появи непманів і протестуючи проти такого способу їх життя "молоді будівники нового суспільства" — комсомольці — здійснювали бешкети і погроми в ресторанах⁵⁴.

У роки непу представникам непманської буржуазії належали певні позиції в різних галузях народного господарства УСРР. В обстановці невизначеності та "ненадійності" умов свого існування представники нової буржуазії вважали за краще не вкладати свої накопичення у сферу виробництва (цьому перешкоджало й чинне законодавство), а спрямовували капітали в основному в торгівлю, де була вища оборотність коштів і звідки (у разі загрози конфіскації) було порівняно легко вилучити капітал. Унаслідок цього в середині 20-х рр. в Україні із загальної суми коштів приватного капіталу 104,2 млн. руб., що були вкладені в різні галузі та сфери економіки, в торгівлю було спрямовано 86,9 млн. руб., у промисловість — 15 млн. руб., у кредитну систему — 2,3 млн. руб.⁵⁵ Не дивлячись на скромні інвестиції, приватна промисловість УСРР у середині 1920-х років спромоглася виробляти до 40% засобів і товарів споживання, відіграючи важливу роль у насиченні споживчого ринку товарами⁵⁶.

З самого початку існування приватна торгівля нашттовувалася на всілякі перешкоди, що стримували її розвиток. В перші місяці непу місцеві органи влади часто-густо запроваджували всілякі обмеження на видачу приватникам торгових свідоцтв, патентів. Так, наприклад, у травні 1921 р. президія Харківського губвиконкому розповсюдила постанову, яка надавала право займатися торгівлею лише особам, які не підлягали трудовій повинності⁵⁷. Аналогічна ситуація склалася і в інших губерніях України. За рішенням Миколаївського губвиконкому (червень 1921 р.) у осіб, які отримували торгові свідоцтва та у членів їхніх родин вилучалися продовольчі картки⁵⁸. Згідно з інструкцією НКВС УСРР від 20 травня 1921 р. "Про порядок видачі дозволів на право торгівлі", для отримання свідоцтва на право торгівлі громадяни повинні були надавати відомості про свій соці-

альний стан, для чого проводилось обстеження прохача органами міліції. Ця обставина через велику кількість отримувачів дуже гальмувала роботу місцевих органів влади з видачі торговельних свідоцтв. Відтак робота проводилась місяцями і створювала нездорову атмосферу на місцях⁵⁹.

Вже перші місяці після переходу до непу показали, наскільки важко відбувався відхід місцевих органів влади від стереотипів звичної для них воєнно-комуністичної практики. Ще навесні 1921 р. чимало приватних торговців за звинуваченням у спекуляції арештовувались органами "надзвичайки", а їхні товари конфісковували.

Облави, конфіскації, арешти приватних крамарів у цей час все ще були повсякденним явищем. Ось типовий випадок. У столичному Харкові, за повідомленням газети "Комуніст" (червень 1921 р.), за порушення правил і наказів губвиконкому та губміліції про торгівлю група осіб (усього 22 осіб), які здійснювали торгівлю без дозволу на вулицях Харкова та із закритих приміщень, були заарештовані та в адміністративному порядку відправлені до концтабору на примусові роботи на наступні терміни: Р. Якобсон, Л. Молоткова, М. Менделемар, Б. Розенкранц, В. В'юченко, К. Волокова, В. Сак, Г. Александровська, Д. Фейкін — на один тиждень; М. Єрмолаєва, З. Берман, Л. Апатовський, Ш. Парицький, Роза Бреслав, Т. Котляр — на два тижні; Кубакова Єфросин'я — на три тижні; М. Хаскін, Є. Голдін, А. Такапаєв, Г. Островецька — на один місяць, С. Фарер — на два місяці. Крамарка Брук Мінуха, що чинила при обшуку спротив, "як злісний спекулянт" була ув'язнена на 6 місяців до концтабору. Всі вилучені у торговців товари та гроші конфісковані на користь держави⁶⁰. Одночасно Харківський губвиконком видав розпорядження, що забороняло крамарям торгівлю морозивом під страхом ув'язнення порушників до концтабору⁶¹. Продовжували також подекуди діяти загороджувальні загони, що відбирали у пасажирів на залізниці харчі та товари широкого вжитку⁶².

Про те, що рецидиви відверто воєнно-комуністичних методів регулювання приватної торгівлі, особливо базарної, мали місце і в наступні роки непу, можуть свідчити такі характерні випадки, що мали місце у різних регіонах УСРР⁶³. У м. Білій Церкві на Київщині у січні 1925 р. податківці при відібранні у власника раніше опечатаного ними краму допустили перевищення своїх службових повноважень, а потім без будь-яких підстав почали стріляти із пістолетів по натовпу, що зібрався, поранивши двох жінок. Агенти були притягнуті до судової відповідальності⁶⁴. Інший інцидент мав місце у селищі Костянтинівка Артемівського округу (липень 1928 р.). На місцевому базарі фінінспектор Алдашин заборонив місцевим крамарям торгувати фруктами без вибрання спеціального патенту. Але одна із торговок стала кликати на допомогу натовп, і незабаром зібралася велика юрба — до 1000 осіб. Спроба міліції навести порядок призвела до

того, що натовп накинувся на міліціонерів і переслідував їх аж до самого управління міліції, навіть увірвавшись у двір. Однак керівному складу міліції вдалося вгамувати натовп⁶⁵. Як бачимо, в деяких випадках, захищаючи себе, крамарі намагалися чинити спротив представникам влади.

Та попри всі перешкоди приватна ініціатива в сфері торгівлі розвивалася динамічно. Розмірковуючи над причинами такого швидкого розвитку торгівельного підприємництва, один із сучасників непу, відомий український економіст-емігрант К. Кононенко (у 1920-ті роки він працював у ХІНО) зазначав: "... Зрозуміло, чому так швидко вийшли на перше місце в господарському житті ті, ще живі сили, що колись виконували певну роль в суспільних і виробничих відносинах. За перших років революції вони були викинуті за борт життя..., перетворені в "паріїв" суспільства... Першими на господарську арену виступили торговці. Гострий, нечуваний голод на всі види товарів, незважаючи на всі труднощі, що їх мала торгівля в роки непу, — розрухи транспорту, спад вартості грошей, відсутність кредиту і т.д., — стверджував усе ж найсприятливіші умови для спекулятивної торгівлі, забезпечуючи нечувані зиски"⁶⁶.

Ось ще одне свідцтво епохи непу. Відомий український прозаїк І. Сенченко так характеризує новоявлених крамарів: "... Вони крамарювали, спекулювали, купували й перекупували. Купували як можна дешевше, продавали як можна дорожче. Це була нібито проста наука! Так здавалось тільки зверху. В сутті ж речі, комерція — затока з безліччю підводних шхер, мілін, каменів. І як на морі треба добре знати рейси і всі зв'язані з подорожжю небезпеки, так і в комерції... при умовах, що склалися в країні, найвідчайдушніша спекуляція могла мати добрі наслідки, якщо зуміє виводити "усушку" і "розсипку"⁶⁷. Високі (часто-густо просто спекулятивні) прибутки, що їх отримували в сфері обігу підприємці, можливість в разі потреби (або небезпеки) швидко вилучити з торгівлі кошти і зумовили в роки непу ситуацію, коли понад 4/5 всіх капіталів нової буржуазії функціонували в торгівлі.

Такому швидкому зростанню приватної ініціативи в торгівлі сприяли не лише її організаційні переваги перед усупільненою торгівлею, але й більш високий рівень культури обслуговування клієнтів. "Манить до приватника його кредит без строку й гарантій, його ввічливість, привітність, люб'язність", — зазначав кореспондент "Торгово-промислової газети"⁶⁸. Толерантне ставлення приватних торговців до покупців виявилось і в тому, що вони, на відміну від державних і кооперативних крамниць, навіть у конфліктних ситуаціях "... через дрібниці не погрожували вивести покупця з магазину, викликати міліцію" тощо. В магазинах внаслідок кращої організації торгівлі не було подвійних черг (біля прилавка та біля каси), як у кооперативних магазинах. Допомогало й те, що в приватній крамниці

завжди були, хоча й не багато, найбільш дефіцитні товари⁶⁹. Навіть такий сучасник непу, як М. Хрущов мусив визнати переваги приватної торгівлі у своїх мемуарах, вказуючи, що "... приватник брав за рахунок кращої розфасовки, більш уважного ставлення... Крім того, приватник уже мав своїх постійних покупців, яким давав у кредит, а це мало велике значення. Кооперативи цього не робили"⁷⁰.

Надання товарів у кредит постійним клієнтам було, без сумніву, достатньо привабливим заходом для заохочування постійних покупців, а тому широко використовувалося підприємцями. За інформацією відомого дослідника приватного капіталу у 20-ті роки П. Кутлера, понад 42,3% капіталів крамарів "знаходилося у боргах за покупцями". Приватник "... не даючи залежуватися грошам, не скупився на кредит покупцям"⁷¹.

Не слід, звичайно, перебільшувати ступінь цивілізованості приватної торгівлі, особливо базарної, що часто-густо відроджувалась в архаїчних формах. Характеризуючи останню (січень 1922 р.), представники місцевих господарських органів були змушені визнати, що "... дрібна базарна торгівля... є найменш бажаною формою, оскільки вона є найбільш хижацькою і лихварською формою з безсоромною спекуляцією та експлуатацією широких народних мас"⁷².

За умовами свого функціонування стаціонарна торгівля також була далекою від "довершених" стандартів. Обслідування (1926 р.) торгових закладів (приватних та державно-кооперативних) Києва, з'ясувало, що більшість торгових підприємств були позбавлені навіть мінімальних санітарно-гігієнічних зручностей. Лише третина магазинів мала вентиляцію. Приміщення зазвичай розташовувались на першому над підвалом поверсі, відтак були холодними та вогкими (30% магазинів). Лише 62% крамниць мали центральне опалювання.

Освітлення було найбільш поганим саме у приватних крамницях. Вікна протиралися лише 2–3 рази на рік. Підлоги промивалися раз на один чи на два тижні, а в деяких магазинах, що торгували борошном та олією, їх і зовсім не мили⁷³. Як бачимо, картина не надто втішна і приваблива.

На початку 1924 в УСРР приватникам належало 92,5% торгового апарату, за допомогою якого здійснювалося 32,3% товарообігу в оптовій торгівлі, 58,2% в оптово-роздрібній і 94,4% — в роздрібній⁷⁴.

Завдячуючи зусиллям непманів, що використовували переваги підприємницької організації торгівлі, за короткий термін вдалося відновити і налагодити розірвані економічні зв'язки між містом і селом, що сприяло швидкій відбудові народного господарства. Проте нецивілізовані умови існування, штучно створені державою, обумовили розвиток нецивілізованих та архаїчних, "середньовічних", за висловом відомого економіста С. Брона, форм функціонування приватної торгівлі в роки непу⁷⁵.

Надто важко відбувалося у 1920-ті роки засвоєння непманами поведінки конкурентного типу. Розмивання підприємницьких традицій та етичних норм на повсякденному рівні часто призводило до нетолерантного ставлення підприємців одне до одного. Так, на початку червня 1924 р. до пивної крамниці, що належала братам Петру та Гаврошу Мутьян, зайшов їхній давній конкурент — власник пивної крамниці Сергеев. Після сварки Сергеев дістав пістолет та зробив кілька пострілів спочатку в Петра, а потім в його брата. В конфлікт втрутилися відвідувачі пивної, які жорстоко побили Сергеева. Сварка між власниками пивних відбулася на ґрунті конкуренції⁷⁶.

Інший випадок стався на Глухівщині. В селищі Шалигіні підприємцям братам Самощенкам та Безбаюнному місцевий крамар Лучинський склав конкуренцію в їх комерційній діяльності. Щоб позбутися небажаного конкурента, підприємці запропонували Лучинському виїхати з селища. Той не погодився. Конкуренти почали йому погрожувати, сподіваючись залякати. Але й ці погрози не вплинули на підприємця. Тоді було підпалено клуню, що її орендував Лучицький. За цей злочин Самощенки та Безбаюнний опинилися на лаві підсудних. Раніше ці підприємці вже у такий спосіб вижили з селища іншого небажаного крамаря — конкурента Месежнікова, пригрозивши у листі, що кинуть бомбу в його хату. Суд засудив винних конкурентів на термін ув'язнення відповідно на 3 і 5 років⁷⁷.

Використовувались непманами й більш цивілізовані методи, щоб позбавитися конкурентів. У Києві були викриті випадки, коли деякі фінінспектори, діючи у змові з підприємцями та на їх "прохання" спеціально оподатковували їхніх конкурентів непосильними податками з метою усунення останніх з комерції. Наприклад, фінінспектор Савич, будучи у "добрих стосунках" з великим торговцем Бліндером, оподаткував його "легенько" — на 40 тис. руб., тоді як його конкурента, економічно слабшого, на 120 тис. руб.⁷⁸ Так, користуючись більш витонченими методами, підприємці, використовуючи свої зв'язки з податківцями, намагалися усунути своїх конкурентів.

Ненадійні умови підприємницького середовища обумовили також надзвичайно високу мобільність і маневреність приватного капіталу в роки непу. Це виявилось також у високій текучості приватних підприємств. Упродовж 1923–1925 рр. майже 30% приватних підприємств зазнали зміни в складі власників⁷⁹. У подальші роки непу ситуація істотно не змінилася. Проведене навесні 1927 р. обстеження органами НКФ України приватних торгових закладів показало, що майже 60% їх на момент обстеження (тобто 1 травня 1927 р.) проіснували не більше 1,5 року⁸⁰.

Біографії чималої кількості приватних комерсантів свідчать про те, що в роки непу вони змінили ледь не по десятку занять⁸¹. Нерідко також їхній

життєвий шлях як підприємців у той чи інший спосіб був пов'язаний із криміналом — крадіжками, шахрайством, розкраданням державної власності, спекуляцією тощо⁸². Помічник генерального прокурора СРСР І. Кондурушкін (1927 р.) зазначав: "Тепер немає жодного чимось помітного приватного торговця, якого не притягли б до відповідальності, не сидів, не судився: за хабар, спекуляцію, крадіжку, скупку краденого, експлуатацію найманої сили"⁸³. Так, відомий харківський підприємець Б. Майзнер розпочинав свою кар'єру як валютний спекулянт, але після накопичення певного капіталу заснував капелюшну майстерню. У середині 1920-ті років Б. Майзнер був під слідством за звинуваченням у кримінальному злочині⁸⁴. Інший харківський підприємець — скотопромисловець Г. Навальний до 1917 р. працював на заводах ХПЗ та "Гельферіх-Саде", потім з 1917 по 1921 рр. служив у Червоній армії, воював з німцями та гайдамаками, був поранений, а після демобілізації став безробітним, займався візництвом, а з 1926 р. почав займатися торгівлею худобою. Був притягнений до кримінальної відповідальності за нелегальне підприємство та ухилення від оподаткування⁸⁵. Комерційна діяльність старобільського підприємця К. Мачуги розпочалася ще в період воєнного комунізму, коли він торгував мануфактурою, потім — залізним крамом, а далі — худобою. Завдяки цьому накопичив капітали, купив великий будинок. З 1924 р. займався торгівлею у Москві, У подальшому з 1926 р. на Північному Кавказі орендував фруктові сади, фрукти збував у Москві. Проводив операції по збуту великої партії картоплі (без патенту) у Баку. У 1928 р. був за це засуджений⁸⁶. Комерційна діяльність, сполучена з криміналом, була розповсюдженим явищем.

Атмосфера "непівського учадіння", особливо в першій половині 20-х рр., створювала досить сприятливі умови для діяльності різного роду ділків, комбінаторів — авантюристів, шахраїв різного калібру. Вони, користуючись, з одного боку прогалинами чинного законодавства, а з іншого — використовуючи сподівання (або, скоріше, експлуатуючи ілюзії) на швидке збагачення, що були розповсюджені в певних суспільних групах, зловживали довірою як простих громадян, так і посадовців різного рівня. Так, у харківському губсуді (1925 р.) слухалась справа колишнього бухгалтера Олександра Томкевича, що в період 1922–1925 рр. шляхом підробки приватних та офіційних паперів, а також мандатів видавав себе за офіційну особу та скоїв цілу низку злочинів. У березні 1922 р. в Харкові, видаючи себе за уповноваженого центрального управління воєнних кооперативів за підробленим мандатом уклав угоду з держоб'єднанням "Милосиндикат" на постачання 850 пудів саломаса, отримавши від нього задаток на суму майже 640 млн. руб. (у радзнаках) та від губспілки ще на суму 1 млрд. руб., після чого зник. У травні–червні 1922 р. вже під

прізвищем Гольденберга він продав непману Гольштейну (у Москві) за підробленим залізничним дублікатом ще 1 тис. пудів саломаса, і отримавши 1 млн. руб., зник із Москви. В серпні 1923 р. в Ленінграді, видаючи себе за уповноваженого "Південжира" та маючи при собі мандат інженера, знов уклав угоди з торговим товариством "Изобретатель" та миловареним заводом "Гермес" на загальну суму 3,4 млн. руб., а потім ще з двома підприємцями, отримав аванси і зник. У Харкові він знов укладає фіктивну угоду, отримує аванс та виїжджає до Ростова, де був заарештований. Суд засудив Томкевича до 3 років позбавлення волі⁸⁷.

Інший авантюрист Т. Пашковський представлявся завідувачем Всеукраїнської філії Всесоюзної асоціації працівників мистецтва. Брав замовлення на виконання робіт, а після отримання авансу зникав. Суд засудив його до 2 років в'язниці⁸⁸.

В лютому 1926 р. газета "Вісті" повідомила про засудження Шепетівським окружним судом до розстрілу афериста Мамацеошвілі, що певний час працював завідуючим місцевою заготівельною конторою (1924 р.) та привласнив 19 тис. руб. За ним тягнувся цілий шлейф злочинів. Працюючи в Москві, Ленінграді, Томську, а також у Чувашії та Марійській автономній республіці він привласнив у шахрайський спосіб суму у 26 тис. руб.⁸⁹ Шахраєм виявився також і колишній співробітник Подільського губфінвідділу Перепьолкін, що у 1924 р. зник, привласнивши суму у 24 тис. руб., а потім займався скупівлею золота на чорній біржі. Авантюрист мав при собі документи на три різних прізвища. Був засуджений до 10 років ув'язнення⁹⁰.

З метою заволодіння коштами банківських установ та довірливих громадян, ділки використовували різні методи. Наприклад, у м. Червоний Луч Луганського округу спритний ділок Аршак Акопджанянц та 8 його співучасників на чужі гроші відкрили (1927–1928 рр.) "Російсько-Східне промислово-торгівельне товариство" та за короткий термін спромоглися набрати кредитів Державного банку на 60 тис. руб. Векселя цього товариства протестувались, але жодний з них не був викуплений товариством. Набравши чималу суму держкредитів та від приватних вкладників, спритні ділки поспішно зникли з Червоного Луча⁹¹.

Такий тип ділків-"комбінаторів", схильних до наживи з кримінальним присмаком багато в чому сприяв формуванню в роки непу негативного соціального іміджу нової буржуазії, що потім уміло тиражувався радянсько-партійною пропагандою в свідомості широких мас⁹².

В умовах адміністративно-бюрократичної зарегульованості економіки, за допомогою якої радянська держава, виходячи з класових пріоритетів, мала намір жорстко контролювати і регламентувати підприємницьку діяльність, створювалася сприятлива основа для корупції у середовищі партійно-

державного апарату. Щоб обійти обмежувальні закони, отримати вигідні підряди та поставки, взяти в оренду прибуткове підприємство або торгове приміщення, придбати дефіцитні товари в умовах "товарного голоду", отримати податкові пільги або держкредити тощо, підприємці були вимушені вдаватися до різних форм підкупу посадових осіб. Процес того розбазарювання державного капіталу, що супроводжував розвиток приватнокапіталістичного накопичення, став можливим завдяки широкомасштабній корупції, що проникла в різні ланки держапарату. "Немає жодного непмана, в щоденну функцію якого не входила дача хабаря. В будь-якій галузі торгівлі та промисловості, де непман не працював би, він обов'язково практикує підкуп", — зазначав з цього приводу ще на початку непу один з дописувачів газети "Известия"⁹³. Ситуація погіршувалася ще й тією обставиною, що частина функціонуючих радслужбовців була до воєнно-комуністичного періоду підприємцями і опинилася в радапараті внаслідок примусової мобілізації за трудовою повинністю. Ця категорія службовців з початком непу знов прагнула відновити свій статус підприємця і задля цього використовувала своє службове становище з метою накопичення первинного капіталу.

Численні судові процеси часів непу дають змогу скласти уявлення про масштабність корупції в державі, методи накопичення капіталу, процеси зрощування (на персональному рівні) представників державного апарату з представниками нової буржуазії. За рік — з 1 жовтня 1921р. по 1 жовтня 1922 р. до ревтрибуналів УСРР надійшло 1276 справ про хабарництво та здирництво з боку посадових осіб⁹⁴. За 1922–1923 рр. судами УСРР було розглянуто вже 2178 справ про хабарництво⁹⁵.

В одеському відділенні Укрдержпосередника (грудень 1923 р.) було виявлено групу посадовців, пов'язану з великими приватними заготівельниками. Угоди, що не могли бути виконані, складалися у такий спосіб, що контора Укрдержпосередника у випадку несвоєчасної оплати представленого до здачі заготівельниками збіжжя змушена була сплачувати до 25% штрафу від суми замовлення. Внаслідок цього державі було завдано великих матеріальних збитків⁹⁶. Навесні 1924 р. у Верховному суді УСРР слухалась справа інженера Дубицького — колишнього директора Луганської державної текстильної фабрики. Він створив торгове товариство "Горзавпром", до числа членів якого увійшли представники адміністрації Луганської державної текстильної фабрики. За їх допомогою розпочався продаж майна фабрики "Горзавпрому" під виглядом "фабричного брухту", тобто "розбазарювання" державного майна. Верховний суд засудив за ці "діяння" Дубицького до 10 років ув'язнення⁹⁷.

Ще більш гучною виявилася справа працівників Українського борошномельного тресту (1926 р.). Приватні заготівельники від імені цього тресту здійснювали до 80% всіх хлібозаготівель. У Київському відділенні

тресту мала місце "подвійна" бухгалтерія: одна для контролюючих органів, а справжня — для себе. "У фальшиву офіційну звітність вносились фіктивні результати аналізу збіжжя, що визнавалося начебто засміченим, щоб "негідне" збіжжя не було взято на експорт"⁹⁸. У Кременчуцькому відділенні цього тресту приватним заготівельником видавалися великі авансові суми без усякого контролю. Одному із заготівельників було видано 133 тис. руб. авансів. Сума завданих державі збитків досягла 180 тис. руб. Продаж заготовленого зерна також здійснювався через підприємців, які від імені тресту збільшували ціну зерна на 100% та більше. Не існувало обліку заготовленого зерна та виходу готової продукції. Ревізією не було знайдено жодного документа на угоди з приватними підприємцями. Завідувач Кременчуцького відділення Баскаков заявив, що він "вірив їм на слово". Суд засудив його на 6 років ув'язнення"⁹⁹.

Відомий український діяч, академік ВУАН С.Єфремов, реагуючи на черговий антикорупційний судовий процес, занотував 6 серпня 1925 року у своєму щоденнику: "Гіршої гидоти, справді, навіть при старому режимі не було. Хабарництво в десятки разів виросло і дореформені Сквозняки-Дмухановські і Держиморди із заздрістю б говорили про своїх червоних послідовників, "хлопчиськами і щенятами" себе перед ними відчуваючи. І треба думати, що це тільки початок"¹⁰⁰. Всі потуги влади зупинити процес зрощування представників нової буржуазії з чиновниками радянсько-партійного апарату та викоринити корупцію залишалися марними.

Радянські умови сприяли прояву тенденцій до універсалізації приватнопідприємницької діяльності. Якщо в дореволюційний період підприємці були розділені на відносно розмежовані між собою групи, кожна з яких спеціалізувалася на певному виді діяльності: банківській, виробничій, торгівельній, посередницькій тощо, то в роки непу з'явився новий тип підприємця, що нерідко поєднував одразу декілька видів діяльності, будучи одночасно і фінансистом, і оптовим торговцем, і явним або прихованим організатором виробництва, займався таємною скупівлею золота та інвалюти, дисконтерством і т.д.¹⁰¹

Нелегальними золотовалютними операціями займалося чимало непманів з числа функціонуючих підприємців. Не довіряючи радянській валюті, непмани намагалися уберегти свої накопичення, конвертувавши їх у золото-валютні цінності. Серед арештованих у квітні 1924 р. київським окрвїдділом ДПУ 22 валютників було 6 підприємців, що поєднували комерційну діяльність з нелегальними валютними операціями. Так, валютник М. Бердичевський, походив з міщан Єлизаветграда, займався маклерством, а перед тим торгівлею хлібом і рибою, був двічі засуджений. Ще один валютник Н. Грушко, 49 років (з міщан Мінська) був співвласником ниткової фабрики у Києві, до 1921 р. служив в радянських установах, був агентом з доставки

вантажів. С. Олін, з мішан м. Сквіри Київської губернії, 28 років, вже був в Одесі засуджений (у 1923р.) за спекуляцію валютою. Серед заарештованих валютників було два викладачі, кустарі, інженери, годинникарі, два бухгалтери, особи без певних занять¹⁰². Як бачимо, за своїм соціально-професійним складом контингент валютників був строкатим.

У Харкові великим підпільним валютником був власник свічкового заводу С. Дзюба. Він почав займатися скупкою валюти ще до 1917 року. За валютні спекуляції був під арештом, і навіть ДПУ планувало вислати його за межі УСРР та РРФСР¹⁰³. Дзюбі в його діяльності допомагали брат, дружина, годинникар та власник магазину церковного начиння М. Михайлов. Це було свого роду підпільне і майже "сімейне" підприємство¹⁰⁴. У Старобільському окрузі місцевий відділ ДПУ викрив цілу групу нелегальних валютників на чолі з власником ковбасної фабрики Г. Рупелем. У справі йому теж допомагала дружина, кілька колишніх контрабандистів, а також місцеві крамарі¹⁰⁵.

За своєю фінансово-економічною потужністю нова буржуазія не могла зрівнятися з дореволюційною. Загальний розмір приватного капіталу, за даними І. Трифонова, був у 1924 р. нижче рівня 1913 р. приблизно в 14 разів¹⁰⁶. При цьому в промисловості України загальний розмір приватного капіталу в 1923–1927 рр. був у порівнянні з дореволюційним періодом менше пересічно в 8,1 рази¹⁰⁷. У національному доході питома вага нової буржуазії в 1924 р. досягла тільки 5%, а в 1928 р. — лише 3,6%¹⁰⁸.

Загальне уявлення про чисельний склад нової буржуазії України дає таблиця 1.

Таблиця 1*

Динаміка чисельності нової буржуазії України

Роки	1923/ 24	1924/ 25	1925/ 26	1926/ 27	1927/ 28	1928 / 29
Кількісні показники (в тис. осіб.)	100,6	68,5	61,0	43,7	25,4	12,0
Разом із членами сім'ї	437,6	298,0	265,4	190,3	104,5	46,6
Питома вага непманів (разом із сім'ями у складі населення УСРР (у%))	1,62	1,1	0,94	0,66	0,35	0,15

*Див.: Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті — на початку 1930-х років.: Дис... д.і.н. — Харків, 2004. — С.595–596.

Матеріал таблиці, складеної на підставі даних податкової статистики, показує, що чисельний склад нової буржуазії України не був постійною величиною. Зростання або, навпаки, скорочення лав нової буржуазії

зумовлювалося дією багатьох чинників, домінуючу роль серед яких відігравали чинники політики — ідеологічного, правового і економічного порядку. Найбільш сприятливим періодом для зростання нової буржуазії були ранні роки непу (1921 — початок 1924 рр.). Це був час, коли держава, легалізуючи приватну ініціативу, ще не спромоглася виробити дійових методів його регулювання та контролю, що і обумовило зростання чисельності нової буржуазії. Але, починаючи вже з 1924 р., держава значно посилює важелі впливу на приватний капітал і, здійснюючи періодично наступ на непманську верству, суттєво (особливо з 1926 р., коли розпочинається індустріалізація країни) обмежує та всіляко гальмує її розвиток. З цього часу починається процес скорочення чисельності нової буржуазії. Після переходу до політики надзвичайних методів управління (на межі 1927/28 рр.) в умовах згортання непу та руйнації ринкових відносин відбувається процес ліквідації приватногосподарського сектору в економіці та експропріації нової буржуазії внаслідок якого непманська верства на початку 1930-х рр. практично зникає з історичної арени.

За своєю структурою нова буржуазія України мала досить строкатий вигляд. Найбільшу за чисельністю групу в її складі представляли власники (і співвласники) торгових підприємств. Маклери і комісіонери становили 1,6–3%. Група підприємців — власників промислових підприємств значно поступалася за своїми розмірами торговій буржуазії. Питома вага промисловців, у загальній масі — підприємців, зазнала найбільшої амплітуди коливань. Досить мізерною була частка представників непманської буржуазії, що отримували прибутки від володіння грошовими капіталами та цінними паперами. Частка осіб підприємницького типу, які отримували прибуток від експлуатації (або оренди) домоволодінь і нерухомого майна, становила 1,2–4,5%. Значний відсоток — від 3,8 до 8% — серед представників нової буржуазії складала група "інших" (сюди з середини 20-х рр. в основному включалися різні категорії посередників і рантьє)¹⁰⁹.

Від своєї підприємницької діяльності представники нової буржуазії отримували прибуток, який був винагородою за їх підприємницькі здібності, завдяки чому ставало можливим поєднання трьох інших чинників виробництва — праці, капіталу та природних ресурсів. "Без нього [тобто підприємця — *Ю. В.*] нічого не відбувається, — писав відомий німецький історик економіки Вернер Зомбарт. — Але тому — то він є і єдиною "продуктивною", тобто творчою силою. Це безпосередньо впливає з його функцій. Усі інші чинники виробництва — праця і капітал — знаходяться у залежності від нього і лише завдяки його творчій діяльності пробуджується до життя". Розмір цієї винагороди підприємця залежав від багатьох чинників і не мав чітко окресленого (або

встановленого) кількісного виміру. Різні соціально-професійні групи підприємців мали різні за своїм рівнем доходи. Це залежало від сфери їхньої діяльності, швидкості обороту капіталів, мінімізації витрат, коливань ринкової кон'юнктури, стану підприємницького середовища тощо.

Окремі підприємці отримували великі прибутки. Так, наприклад, прибуток К. Попова, що орендував свій колишній трубопрокатний завод у Луганську, за 6 місяців 1926 р. становив майже 121 тис. руб.¹¹⁰ Орендарі "Южно-Русского пивоварного завода" (Сталінський округ) І. Ревільон та І. Берковський отримали у 1926 р. прибутку у сумі 80,1 тис. руб.¹¹¹ Великий киево-астраханський (мав підприємства в Києві та Астрахані) купець-рибопромисловець Файман мав мільйонні прибутки¹¹².

Уявлення про етнонаціональний склад підприємців України в роки непу дають матеріали Всесоюзного перепису населення, проведеного 17 грудня 1926 р., тобто в самий "розпал" непу. Згідно з даними перепису, в складі 381 "заводчика і фабриканта", що представляли промислову верхівку нової буржуазії, українці становили всього 6,3%, росіяни — 7,1%, євреї — 78,5%, інших було 8,1%. У приватній дрібній і кустарно-ремісничій промисловості серед 19231 власника підприємств капіталістичного типу, що застосовували найману працю, частка українців становила 36,2%, росіян — 7,9%, євреїв — 49,2%, інших — 6,6%. У складі 3776 представників торгової буржуазії, що використовували найману працю, а також комісіонерів, експедиторів і комерційних агентів українці складали 20,4%, росіяни — 10,1%, євреї — 64,1%, інші — 5,4%. Усього серед 24 403 підприємців України ("господарів з найманими робітниками" за термінологією перепису), що використовували найману працю (без сільського господарства), 32,4% складали українці, 53% — євреї, 8% — росіяни, 6,6% — представники інших національних груп. Серед 82166 віднесених до категорії "господарів, що працювали тільки з членами сім'ї та "господарів — членів артілі" (в даній групі були об'єднані як дрібні підприємці, так і напівпідприємці) досить значного поширення набуло таємне використання найманої праці під виглядом родичів і учнів, а також під маркою членів артілі або товариства) українців нараховувалося 37,1%, росіян — 10,8%, євреїв — 46,1%, інших — 6%. У сфері торгівлі осіб даної категорії нараховувалося 22920 чол., з яких українців — 21,1%, росіян — 7,3%, євреїв — 66,7%, інших — 4,9%. Для порівняння: серед 75748 "господарів-одинаків", зайнятих у торгівлі (абсолютна маса з яких належала до напівпідприємців і самостійних працівників), українців було 20,1%, росіян — 10,4%, євреїв — 64,5%, інших — 5%. Серед громадян, що жили на нетрудові прибутки, (рантє і власники нерухомого майна, що здавалося ними в найми) українці становили 55,8%, росіяни — 17,8%, євреї — 20%, інші — 6,4%¹¹³.

Таким чином, в роки непу нова буржуазія України формувалася як багатонаціональна за своїм складом. Різна питома вага різних етнонаціональних груп у складі підприємців значною мірою відображала рівень розвитку підприємницької (і загалом економічної) активності серед названих національних груп, на стан якої в кінцевому рахунку величезний відбиток наклали культурно-історичні умови розвитку підприємництва в епоху, яка аналізується.

Значна питома вага євреїв у складі торгової буржуазії (як дорадянської, так і нової "радянської") пояснюється передусім тим, що підприємництво в сфері торгівлі та посередницька діяльність були традиційно поширеними заняттями серед єврейського населення України внаслідок дії дискримінаційних законів царського уряду¹¹⁴ ("смуги осілості", яка існувала з кінця XVIII ст. і до 1917 р. тощо), що обмежувала (або забороняла зовсім) для євреїв багато видів діяльності (перебування на цивільній та військовій службі, педагогічну та наукову діяльність, придбання землі тощо). Після 1917 р., коли "смугу осілості", а також інші дискримінаційні закони царизму було скасовано, ця обставина позитивно позначилася на розвитку підприємницької ініціативи серед єврейського населення. Однак такий сплеск підприємницької активності євреїв у різних сферах підприємницької діяльності і викликав неадекватну негативну реакцію тих соціальних груп і прошарків (і передусім колишніх підприємців, "вибитих" у роки воєнного комунізму з цих же сфер), що не змогли успішно конкурувати з вихідцями з колишньої "смуги осілості". Це було однією з важливих причин для прояву і зростання антисемітських настроїв у радянському суспільстві 20-х рр.¹¹⁵

В умовах непу більше ніж удвічі, порівняно з дореволюційними часами, збільшилася питома вага українців у складі торгової групи підприємців. Однак і в цей період спостерігається загалом досить стримане ставлення українців до торгово-підприємницької діяльності, незважаючи на наявність значного дореволюційного досвіду і традицій вітчизняного підприємництва. Жорстокі методи репресивної боротьби проти приватного ринку, приватної власності і приватнопідприємницької ініціативи в роки воєнного комунізму, а також жорсткі заходи регулювання та обмеження приватного капіталу в роки непу не тільки гальмували зростання нової буржуазії, але, безумовно, повинні були негативно відбитися на національній психології, оскільки навіть невеликий період розвитку суспільства при зміні форм власності та економічних відносин істотно впливає на його менталітет¹¹⁶. Свій ефект приносила пропаганда, яка не припинялася навіть у роки непу, агресивна за тоном, — антинепманська ("антикапіталістична") за суттю, що зображувала представників нової буржуазії як осіб морально неповноцінних і політично небезпечних.

Безумовно, позначалися і дії цілого ряду історично зумовлених чинників. Передусім, виявилися особливості національного менталітету, що в кінцевому рахунку входять глибоким корінням у православну культуру з її аскетичним соціальним ідеалом (який не "вітав" накопичення багатств і користування матеріальними благами, особливо без відповідного високого соціального статусу). Прояв особистого матеріального інтересу, на відміну від західних (особливо протестантських) країн, не був освячений православною етикою¹¹⁷.

Стримане виважене та моральне ставлення українців до підприємницької та, зокрема, до торгової діяльності, звичайно, відбилась в українському фольклорі. "Бариш — поганому товариш". "Шукай собі прибилі, а іншому не бажай погибелі". "Ліпше стратити, ніж другого ошукати". "Бог дає купця, а чорт баришівника". "Купець, що стрілець, необачного жде". "Крамар, як комар, де сяде, там і п'є". "Торгувати — не вареники їсти"¹¹⁸. "Срібло-золото тягне чоловіка в болото". "Гроші — набута річ"¹¹⁹. "Торгууй правдою, більше баришів буде". "Обманом баришів не наживеш". "Купити, що вошу вбити, а продати, що блоху піймати" тощо¹²⁰.

У свідомості українців (9/10 з яких ще залишалися зайнятими в сільському господарстві) продовжували домінувати традиційні погляди на землю як на головну цінність, володіння якою перетворювало її власника на "справжнього" господаря, хазяїна, давало можливість незалежного економічного існування та відчуття духовної сили. Інші ж заняття, в їх числі також різна "комерція", як і раніше, не розглядалася як престижні або досить шановані (деякі з українських дослідників у 20-ті рр. змушені були навіть писати про стійку "моральну облогу" українською громадською думкою всіх питань, пов'язаних з комерційною діяльністю), а тим більше не асоціювалися у суспільній свідомості зі "справжньою" трудовою діяльністю (як не парадоксально, але в цьому відношенні традиційна суспільна свідомість фактично "солідаризувалася" з практикою радянського законодавства, що обмежувало права підприємців як "нетрудящих").

Матеріали демографічного перепису 1926 р. надають також можливість скласти уявлення про такі важливі соціально-демографічні характеристики підприємницького контингенту України, як його вікова і статева структура та рівень грамотності (освіченості). Серед представників підприємницького корпусу абсолютно переважали особи чоловічої статі. Їх питома вага становила 87,4%, тоді як представниць "прекрасної половини людства" нараховувалося лише 12,6% (про цьому серед групи "господарів з найманими робітниками" їх питома вага становила всього 9,4%). Серед торгової буржуазії жінки становили 18,1% (При цьому в групі "господарів з найманими робітниками" їх було тільки 13,4%. Для порівняння: серед "господарів-одинаків", зайнятих у торгівлі, жінки становили 1/3 (33,8%).

Але серед осіб, що жили на нетрудові прибутки (групи рантьє і власників нерухомості), жінки явно переважали, становлячи 2/3 (67,4%).

У роки непу підприємницькою діяльністю займалися в основному люди молодого і середнього віку — найбільш працездатна та економічно активна частина населення. Серед представників підприємницького корпусу осіб, що досягли 19-річного віку, нараховувалося всього 1,5% (в тому числі серед групи "господарів з найманими робітниками" — 0,9%), контингент осіб віком від 20 до 39 років становив 47,3% (а серед "господарів з найманими робітниками" — навіть 55,8%), питома вага осіб від 40 до 49 років досягла 25,3% (у групі "господарів з найманими робітниками" — 23,9%), нарешті, частина осіб у віці від 50 років і старше становила всього 31,9% (тоді як у групі "господарів з найманими робітниками" — лише 19,4%). У той же час серед осіб, які жили на нетрудові прибутки, частка людей немолодого віку (за мірками того часу), тобто старше 50 років, становила 61,7%. Таким чином, незважаючи на те, що серед представників нової буржуазії в основному переважали особи молодого віку та середніх літ, значне місце також посідала і група осіб старшого віку.

Що стосується виявлення рівня освіченості представників корпусу підприємців, та на жаль, інформація перепису про це обмежується лише елементарними відомостями про наявність грамотних (або неграмотних) у складі різних соціально — професійних груп непманів. 84,4% загального складу нової буржуазії були грамотними (тобто вміли писати і читати). Зокрема в таких її групах, як "заводчики і фабриканти" частка грамотних становила навіть 98,4%, серед власників великих торгових закладів, де застосовувалася праця найманих робітників — 94,2%, серед великих підрядчиків — 82% тощо. Загалом у групі "господарів з найманими робітниками" — 87,2% (в тому числі серед жінок — 82,3%, а серед чоловіків — 87,7%) осіб були грамотними. Серед "господарів, працюючих тільки з членами сім'ї", грамотні становили 84,1% (в тому числі серед жінок — 59,4%, а серед "сильної половини людства" — 89,9%). У групі осіб, що жили на нетрудові прибутки, грамотними були 56,3% (серед жінок — 48,6% і 72,3% — серед чоловіків). Таким чином, частка грамотних у складі підприємницького контингенту України була досить високою (значно вищою, ніж серед інших верств і прошарків населення республіки, де відповідний показник становив 44,9%, в тому числі 57% — серед самодіяльної людності України), що було пов'язано з характером приватнопідприємницької діяльності, яка вимагала певної професійної підготовки, рівня знань і навичок¹²¹.

З 1928 р. починається останній етап короткої історії нової буржуазії. В умовах зламу непу і ринкових структур досить швидкими темпами відбуваються процеси ліквідації непманської буржуазії та її експропріації.

Ці процеси супроводжувалися масовим застосуванням адміністративно-репресивних методів.

Гостра хлібозаготівельна криза, що виникла восени 1927 р., як наслідок нееквівалентного обміну між держпромисловістю і сільським господарством, була результатом курсу на форсовану індустріалізацію, що здійснювався вищим політичним керівництвом країни, і наслідком відмови від курсу на економічну рівновагу, що лежав в основі непу¹²². Кризу, що виникла, Сталін та його прибічники з ЦК ВКП(б) оголосили результатом підступів класового ворога — непманів-підприємців і куркулів — і використали обстановку, що створилася, для докорінної зміни політичного курсу та відмови від непу. Надзвичайні заходи, вжиті для ліквідації кризи, були спрямовані насамперед проти приватного сектора економіки і в кінцевому результаті були розраховані на його експропріацію, оскільки саме в ньому Сталін та його оточення вбачали головне зло.

В країні швидко відбувалися процеси екстремалізації суспільного життя, нагнітання атмосфери ненависті і злоби в суспільстві, класової нетерпимості і агресивності¹²³. Серед членів ВКП(б) і частини міських робітників значно посилюються "експропріаторські" настрої¹²⁴. Вже наприкінці лютого 1928 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький був змушений повідомити секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, що "в міській організації" [КП(б)У — Ю. В.] і серед окремих верств робітників чекають міського "розкуркулення", виступають з вимогами ліквідації непу, необхідності висилки буржуазії і т.д."¹²⁵ 3 лютого 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У постановило посилити політичні репресії проти "контрреволюційних елементів"¹²⁶.

Сприяючи нагнітання атмосфери підозрілості та класової нетерпимості в країні, В. Маяковський, виконуючи соціальне замовлення більшовицького керівництва, вже навесні 1928 р. закликав широкі пролетарські маси до посилення "класової пильності" та пошуку "класового ворога" — "нового буржуя":

*"Хотя буржуй и лицо перекрасил
и пузо не выглядит грузно —
он волк, он враг рабочего класса,
он должен быть понят и узнан".*

І далі:

*"Не тешиься, товарищ, мирными днями.
Сдай добродушие в брак.
Товарищи, помните: между нами
орудует классовый враг!"¹²⁷*

В обстановці зламу непу і становлення швидкими темпами наприкінці 20-х рр. радянської моделі тоталітарної держави з її жорсткою директивною планово-розподільною економікою, що функціонувала за допомогою

позаекономічного примусу, практично не залишалося реальних можливостей для вияву приватнопідприємницької ініціативи. За умов обраного ВКП(б) курсу на ліквідацію ринкових відносин та одержавлення всіх форм власності для існування нової буржуазії вже не було вільної ніші в економічній і соціально-політичній структурі радянського суспільства. Тим самим кінець існування приватного підприємництва, а також нової буржуазії як соціальної верстви, були визначені. Головну роль в процесі ліквідації приватнокапіталістичного сектору відіграли адміністративно-репресивні заходи, що активно доповнювалися економічними методами удушення.

Разом з тим потрібно зазначити, що важливу роль в процесі усунення нової буржуазії з історичної арени зіграв соціально-психологічний чинник. Вище вже зазначалося, що підприємницький дух нової буржуазії, її меркантильний індивідуалізм були глибоко чужими та ворожими більшовицьким догматам та уявленням про соціалізм і тим настроям та очікуванням, які в 20-ті рр. домінували в радянському суспільстві. Не тільки підприємницька економічна функція нової буржуазії, але й самий тип непмана-підприємця — носія підприємницького ("непманського") духу, самостійного господарюючого суб'єкта, відносно автономного у своїй повсякденній економічній діяльності від радянсько-партійної номенклатури — були не тільки не потрібні, але й стали серйозною перешкодою на шляху остаточного утвердження тоталітарної держави радянського типу. Навпаки, тоталітарному суспільству був необхідний інший тип "людського матеріалу" — слухняний виконавець, що проявляє ініціативу та енергію дії тільки за наказом "згори". Названий тип особистості більш за все підходив на роль "гвинтиків" в тоталітарному механізмі управління суспільством. Навпаки, представники нової буржуазії як носії такого ненависного більшовикам "духу капіталізму" та індивідуалістичних тенденцій, як тип самостійної і діяльної особистості були приречені на експропріацію і, в кінцевому рахунку, на викорінювання. Здійснюючи соціальну селекцію на класово-ідеологічній основі, тоталітарний сталінський режим намагався у такий спосіб "розчистити і підготувати" ґрунт для формування "нової людини" — "homo soveticus" — носія принципово іншого типу менталітету, менталітету "гвинтика", з притаманною йому психологією виконавця, здатного без жодних міркувань виконати будь-який наказ "згори".

До сказаного треба додати, що вже за перше десятиріччя радянської влади в умовах дискримінації інституту приватної власності, що підігрівалася неслабнучою антикапіталістичною пропагандою, у свідомості широких верств населення не могли не посилитися антивласницькі та антипідприємницькі настрої, зросла ворожість до "приватновласницького

інстинкту". Цей чинник істотно полегшив державній партії експропріацію власності не тільки нової буржуазії, але й усіх інших недержавних форм власності.

Це був час важких випробувань для непманів та їхніх родин. Податкові органи, ДПУ, а також надзвичайні органи — т.зв. "робітничі бригади" під видом ліквідації податкової заборгованості непманів (нерідко надуманої або штучно нарахованої податківцями) взимку 1929–1930 рр. фактично провели конфіскацію їхніх накопичень. В цей час масовим явищем стали обшуки в будинках непманів, арешти боржників, засудження останніх на різні терміни ув'язнення. Так, у Сталінському окрузі 16 грудня 1929 р. у непманів було проведено 280 обшуків, під час яких арештовано в Сталіно та Чистяківці 41 підприємця, ув'язнено 9 осіб. Деяких з арештованих було засуджено до позбавлення волі або виселено в Наримський край. Ці репресивні заходи справили значний психологічний ефект. "Ця міра [тобто арешти і засудження. — *Ю. В.*], — повідомлялося із Сталінського окрфінвідділу, — мала такий великий вплив на непманів, що в інші дні... з'явилися навіть і ті, що відмовлялися та раніше не платили і вносили значні суми грошей, ліквідували свою заборгованість і просили не передавати їх до суду"¹²⁸. В Одесі проти непманів було порушено 38 кримінальних справ за несплату податків, у 13 осіб конфісковано все майно, а самі боржники позбавлені волі на 1–2 роки. У деяких непманів були вилучені чималі суми. У підприємця Есмонда, що мав податковий борг на 250 руб., було конфісковано цінностей на 38 тис. руб., у Голікова вилучено цінностей на 12 тис. руб. (його борг складав 800 руб.), у Осипова — 11 тис. (борг — 2 тис. руб.)¹²⁹ У Кременчуцькому окрузі податківці в процесі ліквідації заборгованості масово допускали такі дії, коли з боржників знімали навіть верхній одяг, залишаючи людину в самій білизні! Вилучене майно продавали за безцінь¹³⁰

Під час т.зв. "золотої кампанії" (1930 р.) ДПУ УСРР вилучало у колишніх непманів інколи великі накопичення в золотій та іноземній валюті. Так, у торгівця-інваліда Голтовського з Харкова було виявлено золотих монет на суму 8 тис. руб., захованих у салі! У іншого харків'янина Л. Аронова (колишній голова комерційного ТВК) при обшуку було знайдено 1800 доларів США, 3 тис. золотих рублів і на 15 тис. руб. діамантів і золотих речей. У одеського підприємця Ткачука було вилучено 4,6 тис. руб., закопаних у землю¹³¹. Одночасно колишні непмани позбавлялися своїх житлових будинків або квартир, що націоналізувались місцевими радами¹³².

В умовах зламу непу і руйнації ринкових інститутів відбувалися процеси розпаду та розпорошення нової буржуазії як певної соціальної стра-ти. Під ударами радянської тоталітарної держави представники непманської буржуазії були змушені припиняти свою діяльність та переходити

до інших видів занять. В середовищі колишніх підприємців відбувалися процеси зворотньої соціальної мобільності, що знаменували пониження їхнього статусу. За даними вибіркового обстеження 1928/29 рр., 7,1% непманів (з числа крамарів) перейшли на службу в усупільнену торгівлю, 1% — на транспорт, 14,3% — у промисловість, 5,1% займалися посередництвом, 0,6% — у сільське господарство, 12,9% вибули за межі округів, 6,8% отримували дохід від домоволодінь. Найбільшу групу (52,2%) становили особи, що приховали свої нові заняття¹³³. Значна частина непманів повернулася до своєї колишньої професії, що передувала заняттю підприємництвом. До 70% осіб, що поступили на службу, розорилися, втративши свій капітал. В деяких районах УСРР підприємці змінювали рід своєї діяльності: торговці мануфактурою та готовим одягом стали кравцями, м'ясоторговці переходили на виробництво ковбас, торговці шкірою та взуттям стали займатися відповідним ремеслом¹³⁴. В районах Полісся колишні крамарі купували коней і займалися перевезенням лісу та земляними роботами. Колишні власники млинів переходили на виробництво крохмалу і патоки тощо¹³⁵. У Харкові колишня крамарка З. Надьожкіна (1930 р.) стала рахівником чавунно-ливарного заводу. Чимало непманів змінили свої професії і стали займатися фізичною працею, набувши соціально більш привабливого в СРСР статусу трудящого. Колишній власник харківської фабрики В. Азімов став робітником заводу "Серп і молот". Крамар Л. Берман "перетворився" на робітника державного велосипедного заводу¹³⁶. Крамар А. Кузбальян, 1903 р. народження, став чистильщиком взуття. Крамар 2 розряду В. Черарін, 1891 р. народження, став працювати чорноробом Харківського Тракторобуду. Власник заводу С. Малкін, 1880 р. народження, змінив професію і став працювати вантажником на залізничній станції, маклер М. Губенко, 1906 р. народження, також перейшов працювати на Тракторобуд і т.д.¹³⁷ Певна частина колишніх непманів перейшла на утримання своїх родичів. Так, крамар Я. Терещенко, 1870 року народження (Харків), перейшов на утримання своїх синів¹³⁸. Крамар Ф. Боглянко, 1858 р. народження, став утриманцем сина¹³⁹. У Києві (1929/30 р.) серед колишніх крамарів таких осіб було 7%, у Полтавському окрузі — понад 5%, у Глухівському окрузі — 6,4%¹⁴⁰.

Значна кількість підприємців (Миколаїв, Харків, Конотоп та ін.) змогла влаштуватися у різні громадські організації — "Друзі дітей", "Геть неписьменність", "Червоний хрест" тощо, передавши їм власні підприємства, а самі стали службовцями на колишніх своїх закладах¹⁴¹. Однак незабаром розпочалися масштабні чистки цих організацій від непманів. При цьому кошти, внесені підприємцями до цих організацій, їм не поверталися¹⁴².

В умовах сталінського "великого перелому" колишні непмани та їх діти повсякденно зазнавали різних утисків, були об'єктом класової дискримінації з боку державних органів, а на побутовому рівні — з боку представників пролетарських верств та люмпен — пролетарських прошарків. Одним з важких випробувань було позбавлення колишніх підприємців виборчих прав, що автоматично перетворювало непманів на ізгоїв суспільства. Місцеві ради (що мали право позбавляти або поновлювати громадян у виборчих правах) часто позбавляли колишніх торговців права голосу. Ось лише декілька прикладів із практики президії Київського окрвиконкому. 7 вересня 1929 р. президія окрвиконкому ухвалила наступне рішення: "на підставі даних, які доводять, що вони [тобто непмани — *Ю. В.*] систематично займаються або займалися баришництвом..." визнати занесення їх до списків позбавлених виборчого права за правильне". Далі йде список з 66 осіб. За баришництво 28 вересня 1929 р. було позбавлено виборчих прав ще 13 осіб. Одночасно президія Київського окрвиконкому, розглянувши клопотання 154 громадян ухвалила рішення "вважати на те, що [ці] громадяни раніше займалися торгівлею та лояльності до радянської влади не довели" і відмовила повернути колишнім крамарям виборчі права. Раніше, 18 вересня, президія окрвиконкому за тією ж формулою відмовила у поновленні виборчих прав ще 45 колишнім крамарям, а ще 98 громадян за вживання у своєму господарстві праці найманих працівників були позбавлені права голосу¹⁴³. В ті роки це була звичайна і повсякденна практика місцевих органів влади, що калічила долі багатьом колишнім непманам¹⁴⁴.

Нелегка доля чекала і дітей непманів, яких офіційна влада вважала прихованим "контрреволюційним резервом". Діти батьків, позбавлених виборчих прав, не мали легальної можливості вступати до середніх і вищих навчальних закладів, поступати на державну службу в держустанови, підприємства і т.д. В цілому в УСРР кількість членів сімей, позбавлених виборчих прав, зросла з 333,7 тис у 1926/27 рр. до 350,4 тис. у 1928/29 р.¹⁴⁵ Тих же дітей непманів, що зуміли обійти класові обмеження та вступити до технікумів та вузів, підстерігали нові випробування. Функціонери партійних, комсомольських і профспілкових організацій, окремі студенти (часто за власною ініціативою) енергійно вишукували вихідців з "соціально-чужих" верств, що були змушені приховуватися під маскою осіб "пролетарського походження". На початку 1929 р. у вузах країни почалася масштабна чистка лав студентства від "соціально-чужих" та ворожих елементів, що пробралися до вишів. Так, в Одесі, в ІНО (інституті народної освіти) був викритий "цілий букет" дітей приватних торговців, куркулів, духівництва, що проникли до вузу під виглядом робітників і батраків. Вони були виключені з інституту¹⁴⁶.

У період чисток радпарату у першу чергу також вичищалися "соціально-чужі елементи". Це стосувалось осіб, що приховали своє справжнє соціальне походження. Було чимало випадків, коли молодих людей, що приховали, що їх батьки (або вони самі) були в роки непу приватними підприємцями, звільняли з роботи.

Прикладів можна навести безліч, оскільки кількість вичищених з радпарату службовців за класовими ознаками обчислювалась десятками тисяч осіб¹⁴⁷. На них чекала нелегка доля, оскільки у відповідності до постанови Наркомпраці СРСР (грудень 1930 р.) управління кадрів (що діяли замість ліквідованих бірж праці) повинні були брати таких осіб на особливий облік. Їх заборонялося приймати на роботу в державні або кооперативні установи. "Вичищених" дозволялося використовувати виключно на масових фізичних роботах: на лісорозробках, лісозаготівлях, сплаві лісу, торфозробках, вантажно-розвантажувальних роботах, на розчистці заметів тощо¹⁴⁸.

Чимала частина колишніх підприємців, не бажаючи подальшого "випробування долі" (за неповними даними таких нараховувалося до 24,5% усього контингенту нової буржуазії), виїхала до інших місцевостей України та СРСР. Ще одна порівняно невелика група колишніх підприємців виїхала з УСРР за кордон, переважно в Америку — США, Канаду, Аргентину, Бразилію і Мексику.

В період "великого перелому", втрачаючи нажите майно, капітали і житло, піддаючись жорстокій соціальній та правовій дискримінації від радянської держави та цькуванню з боку люмпен-пролетарських (і не тільки) верств суспільства, будучи поставлені нерідко на межу виживання, представники нової буржуазії опинились у ситуації, до якої найбільше підходять слова із Святого Письма: "...і тільки марнота сама — кожна людина жива! У темноті лиш ходить людина, клопочеться тільки про марне: громадить вона, та не знає, хто звозити буде оте!" (Пс. 38(39).6,7). В умовах жорстокого натиску радянської тоталітарної держави, руйнації ринкових відносин, нова буржуазія швидко сходила з історичної арени. Питома вага непманської буржуазії у складі населення України скоротилася з 0,7% у 1926/27 рр. до 0,03% у 1931 р. У той же час катастрофічно впала її частка у національному доході. Якщо у 1928 р. на частку капіталістичних елементів міста доводилося 4,5% (по країні — 3,6%) національного прибутку, то у 1932 р. — тільки 0,1%¹⁴⁹. У тому ж трагічному для України 1932 р. приватнопідприємницька діяльність була у законодавчому порядку заборонена під страхом застосування репресивних методів¹⁵⁰. З цього часу саме поняття приватного підприємництва стало набувати у суспільній свідомості переважно рис нігілістичного сприйняття та стійкого негативного відтінку і асоціюватися лише зі спекулятивною діяльністю, прагненням до нестримної наживи.

Отже, наведений матеріал показує, що верства підприємців, процес зародження та становлення якої відбувався упродовж непу, являла собою буржуазію, що якісно відрізнялася від старої дорадянської буржуазії умовами і середовищем свого існування, джерелами комплектування, соціально-професійним складом, суспільно-правовим статусом, менталітетом і соціокультурними нормами підприємницької діяльності та ціннісними орієнтаціями. Зародившись ще в надрах воєнного комунізму, нова буржуазія і в роки непу зберігала на собі глибокий відбиток тієї епохи. В її складі виявилося чимало представників старої буржуазії (переважно з її нижчих шарів), які утворили свого роду соціальне ядро непманської буржуазії. Однак ця ситуація не надто сприяла поліпшенню якісного складу нової буржуазії, підвищенню рівня її цивілізованості та культури підприємницької діяльності й не змогла запобігти процесу депрофесіоналізації підприємницького корпусу, оскільки мав місце розпад "зв'язку часів", урвалися культурно-етичні традиції та не з'явилися "містки" спадкоємності між старою дореволюційною, яка пішла з історичної арени, і новою "непівською", що виникла у 20-ті рр., генераціями буржуазії.

Відродження та розвиток підприємництва нової буржуазії відбувалося в нетипових (у порівнянні із "звичайною" (цивілізованою) ринковою економікою) специфічних умовах радянського режиму, що з самого початку визначило прояв його нецивілізованих форм. У повсякденному житті постійно непманам доводилося стикатися з різного роду проявами дискримінації (особливо на етапі зламу непу), не лише в процесі професійної діяльності, але й на побутовому рівні. У суспільстві до кінця 1920-х рр. так і не утвердилось домінуючого образу непмана, попри всі старання радянсько-партійної пропаганди нав'язати негативний його варіант.

Непманська буржуазія 1920-х — початку 1930-х рр. за своїм кількісним складом була відносно невеликою верствою, найбільш активної в економічному відношенні людиності, представники якої, будучи відносно самостійними суб'єктами господарювання, займалися підприємницькою діяльністю в різних сферах і галузях народного господарства України. В економіці непманам належали досить міцні позиції, особливо у сфері торгівлі і посередництва. Представники нової буржуазії були позбавлені політичних прав, що перетворювало їх на людей другого сорту в радянському суспільстві.

Нова буржуазія була багатонаціональною за своїм складом, але українці становили меншість серед її представників. Помітну роль у цьому відігравали специфіка національного менталітету та певні соціокультурні традиції, на формування яких, у кінцевому рахунку, вплинули несприятливі умови розвитку української нації впродовж надто тривалого історичного періоду.

¹ ЗУ УСРР. — 1921. — № 7. — Ст. 193; № 14. — Ст. 389; № 15. — Ст. 425; № 23. — Ст. 650.

² Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 211.

³ Ларин Ю. Частный капитал в СССР. — М.-Л., 1927. — С. 121.

⁴ Мингулин И. Пути развития частного капитала. — М.-Л. 1927. — С. 127.

⁵ Там само. — С. 140. Див. також: Сокольский Л. Рец. на книгу И. Мигулина. Пути развития частного капитала // Вопросы торговли. — 1928. — № 6. — С. 117–119.

⁶ Див.: Демчик Е. В. История частного предпринимательства в России в 1920-е годы: от возрождения к ликвидации// Очерки истории бизнеса: Сб. ст. — СПб., 2001. — С. 88.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 472.

⁸ Стариков А. И. К вопросу о социально-экономической характеристике частника// Вопросы торговли. — 1929. — № 5. — С. 61.

⁹ Державний архів Харківської області (ДАХО) — Ф. Р-871. — Оп. 11. — Спр. 1867. — Арк. 75, 111, 175, 310.

¹⁰ ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 19. — Спр. 53. — Арк. 54; Справочная книга "Весь Харьков" на 1917 г. — Х., 1917. — Стб. 299.

¹¹ ДАХО. — Ф. Р-1381. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 184.

¹² ДАХО. — Ф. Р-1381. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 241.

¹³ Стариков А. И. К социально-экономической характеристике частника// Вопросы торговли. — 1929. — № 15. — С. 61.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 4. — Спр. 1023. — Арк. 84.

¹⁵ Ямковий А. А. До питання про боротьбу з капіталістичними елементами в промисловості (1921–1925 рр.)// Український історичний журнал. — 1963. — № 5. — С. 96; ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 4. — Спр. 1008. — Арк. 1; Оп. 5. — Спр. 1007. — Арк. 109. Дані по Волинській та Харківській губерніях підраховані автором.

¹⁶ Орлов И. Б. Восстановление промышленности// Россия нэповская. — Москва, 2002. — С. 126; Конюс А. А. Аренда национализированных предприятий. Предварительные итоги// Известия ВСНХ РСФСР. — 1922. — № 4. — 12 января. — С. 12.

¹⁷ Державний архів Луганської області (ДАЛО). — Ф. Р-614. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1; Ф. Р.-608. — Оп. 1. — Спр. 520. — Арк. 11, 12, 83.

¹⁸ Адресно-справочная книга "Вся Украина" на 1926/27 год. — Ч. 3. — Х., 1927. — Стб. 72; 202–204.

¹⁹ Сенченко І. Ю. Оповідання. Повісті. Спогади. — К., 1990. — С. 587.

²⁰ Крон Ц. Частная торговля в СССР. — Москва, 1926. — С. 14.

²¹ Меркис. Как нэпманы используют НЭП// Известия рабоче-крестьянской инспекции. — Москва, 1923. — № 6–7. — С. 85, 90.

²² Див.: Сорокин П. Современное состояние России// Новый мир. — 1992. — № 4. — С. 188.

²³ Шульгин В. В. Три столицы. — Москва, 1991. — С. 208–209.

-
- ²⁴ Сорокин П. Современное состояние России// Новый мир. — 1992. — № 4. — С. 197.
- ²⁵ Кон И. Опыт советской национализации// НЭП: взгляд со стороны: СПб.-Москва, 1991. — С. 100.
- ²⁶ Лежнев И. Катушка разматывается// Россия. — 1923. — № 6. — С. 12.
- ²⁷ Кон И. Опыт советской национализации// НЭП: взгляд со стороны: Сб. — Москва, 1991. — С. 99.
- ²⁸ Булдаков В. П. Культурные парадоксы постреволюционного времени// Россия нэповская. — Москва, 2002. — С. 267.
- ²⁹ Орлов И. Б., Лившин А. Я. Социологический анализ "писем во власть" (1917–1927 гг.)// Социологические исследования. — 1999. — № 2. — С. 84.
- ³⁰ Див.: Тринадцатый съезд РКП(б), 23–31 мая 1924 г.: Стеногр. отчет. — Москва, 1924. — С. 106.
- ³¹ Лежнев И. Записи современника. Т. 1. Истоки. — Л., 1934; Шагинян М. В стране коньяка и хлопка// Россия. — 1923. — № 6. — С. 17–18.
- ³² Письма во власть 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. — Т. 1. — Москва, 1998. — С. 491.
- ³³ Див.: ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 20. — Спр. 2314. — Арк. 126.
- ³⁴ Письма во власть 1917–1927. — Т. 1. — С. 572.
- ³⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 44. — К., 1974. — С. 381.
- ³⁶ Гимпельсон Е. Г. Политическая система и НЭП: неадекватность реформы// Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 30.
- ³⁷ Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 44. — К., 1974. — С. 382.
- ³⁸ Там само. — Т. 45. — С. 89.
- ³⁹ Гражданский кодекс УССР. — Харьков, 1925. — С. 7.
- ⁴⁰ Там само. — С. 5.
- ⁴¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 44. — К., 1974. — С. 398.
- ⁴² Гражданский кодекс УССР. — Харьков, 1925. — Ст. 20, 54, 53, 58, 416.
- ⁴³ ЗУ УСРР. — 1921. — № 22. — Ст. 621.
- ⁴⁴ Бруцкус Б. О новой экономической политике// ЭКО. — 1989. — № 10. — С. 86; Югов А. Народное хозяйство Советской России и его проблемы// НЭП. Взгляд со стороны: СПб.-Москва, 1991. — С. 301; Кон И. Опыт советской национализации// НЭП. Взгляд со стороны. — С. 99–100.
- ⁴⁵ Кейнс Джон. М. Из России с надеждой// Новое время. — 1990. — № 33. — С. 41.
- ⁴⁶ Керстен Курт. Обновление// Глазами иностранцев. 1917–1932. — Москва, 1932. — С. 198.
- ⁴⁷ Шумпетер И. Теория экономического развития// Исследование предпринимательской прибыли, процента и цикла конъюнктуры. — Москва, 1982. — С. 192.
- ⁴⁸ Правда. — 1921. — 30 сентября.
- ⁴⁹ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1994. — № 1. — С. 46.

---

⁵⁰ ДАХО. — Ф. П.-1. — Оп. 1. — Спр. 771. — Арк. 22; Известия Одесского губисполкома и губкома КП(б)У. — 1922. — 5 марта.

⁵¹ Д. Меллори. Очерки "нового быта"// Известия Одесского губисполкома и губкома КП(б)У. — 1922. — 5 марта.

⁵² Адресно-справочная книга "Вся Украина" на 1926/27. — Х., 1927. — Ч. 3. — Стб. 416; Коммунист. — 1922. — 22 июля.

⁵³ Коммунист. — 1922. — 22 июля.

⁵⁴ ДАХО. — Ф. П-10147. — Оп. 4. — Спр. 219. — Арк. 19.; Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в начале НЭПа (1921–1925). — Ч. 2. — С. 198.

⁵⁵ Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України// Більшовик України. — 1927. — № 7–8. — С. 9.

⁵⁶ Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії ...Дис. д.і.н. — С. 226.

⁵⁷ ДАХО. — Ф. П.1. — Оп. 1. — Спр. 521. — Арк. 2.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2 — Оп. 2. — Спр. 316. — Арк. 51.

⁵⁹ ДАПО. — Ф. Р-3872. — Оп. 1. — Спр. 321. — Арк. 22–23, 36.

⁶⁰ Коммунист. — 1921. — 5 июля.

⁶¹ Коммунист. — 1921. — 5 июля.

⁶² Коммунист. — 1921. — 16 июля.

⁶³ ДАХО. — Ф. Р.-194. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 7, 11.

⁶⁴ ДАХО. — Ф. Р.-203. — Оп. 1. — Спр. 2341. — Арк. 94.

⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1803. — Арк. 38.

⁶⁶ Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. — Мюнхен, 1960. — С. 128.

⁶⁷ Сенченко І. Ю. Оповідання. Повісті. Спогади. — К., 1990. — С. 29.

⁶⁸ Торгово-промышленная газета. — 1928. — 16 ноября.

⁶⁹ Торгово-промышленная газета. — 1928. — 16 ноября.

⁷⁰ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева// Вопросы истории. — 1990. № 2. — С. 85.

⁷¹ Кутлер П. Опыт обследования частного капитала// Финансы и народное хозяйство. — 1926. — № 5. — С. 8.

⁷² ДАХО. — Ф. Р.-194. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 7, 11.

⁷³ Вестник профдвижения Украины. — 1926. — № 21–22. — С. 86.

⁷⁴ Кучер А. Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР// Вопросы истории СССР. — 1987. — Вып. 32. — С. 71.

⁷⁵ Див.: Брон С. Г. Частный капитал и товарооборот// Хозяйство Украины. 1925. — № 1–2. — С. 7.; ДАХО. — Ф. Р-194. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 7, 11.

⁷⁶ Коммунист. — 1924. — 3 июня.

⁷⁷ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 березня.

-
- ⁷⁸ Пролетарська правда. — 1929. — 1 жовтня.
- ⁷⁹ Вестник финансов. — 1926. — № 12. — С. 74.
- ⁸⁰ Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине по данным налогового управления НКФ УССР за 1926/27 год. — Харьков, 1929. — С. 73–74.
- ⁸¹ Хорькова Е. П. История предпринимательства и меценатства в России. — Москва, 1998. — С. 416.
- ⁸² Михельс В. Нэпманы и взяточничество// Известия ВЦИК. — 1922. — 30 сентября.
- ⁸³ Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. — Москва, Л., 1927. — С. 127.
- ⁸⁴ ДАХО. — Оп. 18. — Спр. 56. — Арк. 2, 4; ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1207. — Арк. 116, 117.
- ⁸⁵ ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 18. — Спр. 170. — Арк. 4, 16, 18, 27.
- ⁸⁶ ДАЛО. — Ф. Р-1162. — Оп. 1. — Спр. 587. — Арк. 23–31, 46, 97.
- ⁸⁷ Вестник советской юстиции. — 1925. — № 22. — С. 900.
- ⁸⁸ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 21 червня.
- ⁸⁹ Вісті ВУЦВК. — 1926. — 3 лютого.
- ⁹⁰ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 18 липня.
- ⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 5. — Спр. 1295. — Арк. 165.
- ⁹² Кульчицкий С. В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 218.
- ⁹³ Известия ВЦИК. — 1922. — 30 сентября.
- ⁹⁴ Суд и преступность на Украине в 1921/1922 гг.// Статистика Украины № 29. — Х., 1923. — С. 4–6.
- ⁹⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 60. — Спр. 122. — Арк. 14.
- ⁹⁶ Коммунист. — 1923. — 13 декабря.
- ⁹⁷ Пролетарий. — 1924. — 8 апр.; 15 апреля.
- ⁹⁸ Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. — Москва, Л., 1927. — С. 116.
- ⁹⁹ Пролетарий. — 1926. — 27 апреля.
- ¹⁰⁰ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 264.
- ¹⁰¹ Ларин Ю. Частный капитал в СССР. — С. 238; ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 19. — Спр. 95. — Арк. 61, 185.
- ¹⁰² ДАКО. — Ф. Р-631. — Оп. 6. — Спр. 44. — Арк. 8–14.
- ¹⁰³ ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 19. — Спр. 95. — Арк. 185.
- ¹⁰⁴ ДАХО. — Ф. Р-1179. — Оп. 19. — Спр. 95. — Арк. 61.
- ¹⁰⁵ ДАЛО. — Ф. Р-1162. — Оп. 1. — Спр. 700. — Арк. 1, 6, 7, 35, 77, 78.

-
- ¹⁰⁶ Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. — Москва, 1975. — С. 192.
- ¹⁰⁷ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. — К., Одесса, 1987. — С. 32; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 315. — Арк. 3; Оп. 5. — Спр. 1295. — Арк. 267.
- ¹⁰⁸ Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. — К., Одесса, 1987. — С. 32.
- ¹⁰⁹ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. — Х., 2002. — С. 45.
- ¹¹⁰ ДАЛО. — Ф. Р-608. — Оп. 1. — Спр. 520. — Арк. 12.
- ¹¹¹ Вісті ВУЦВК. — 1927. — 21 червня.
- ¹¹² Вісті ВУЦВК. — 1927. — 17 червня.
- ¹¹³ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. — Х., 2002. — С. 50
- ¹¹⁴ Лесков Н. Еврей в России. Несколько замечаний по еврейскому вопросу// Ожог родного очага. — Москва, 1990. — С. 193, 198.
- ¹¹⁵ Бухарин Н. И. Речь на XXIV Ленинградской губпартконференции 26 января 1927 г.// Бухарин Н. И. Путь к социализму. — Новосибирск, 1990. — С. 191–192.
- ¹¹⁶ Иванченко В. Глобализация и общественный менталитет// Вопросы экономики. — 2001. — № 12. — С. 147.
- ¹¹⁷ Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. — К., 1997. — С. 136,
- ¹¹⁸ Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. — К., 1991. — С. 109, 125–127, 131.
- ¹¹⁹ Українські приказки, прислів'я і таке інше/ Уклав М. Номис. — К., 1993. — С. 104.
- ¹²⁰ Багмет А., Дашенко М., Андрущенко К. Збірка українських приказок та прислів'їв. — Полтава, 1929. — С. 94–95.
- ¹²¹ Волосник Ю. П. Нова буржуазія України ... — С. 55–57.
- ¹²² Кульчицький С. В. Комунізм в Україні. — С. 350.
- ¹²³ Непіпенко Л. Д. Діалектика нормалізації та екстремалізації політичної свідомості і поведінки населення України періоду непу// Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — 2003. — № 603. Історія України. Вип. 6. — С. 137.
- ¹²⁴ Орлов И. Б., Лившин А. Я. Социологический анализ "писем во власть" (1917–1927 годы)// Социологические исследования. — 1999. — № 2. — С. 86.
- ¹²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3185. — Арк. 33.
- ¹²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 176.
- ¹²⁷ Маяковский В. В. Лицо классового врага// Маяковский В. В. Полн. собр. соч. — Т. 9. — Москва, 1958. — С. 48–49.
- ¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5141. — Арк. 244.
- ¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5141. — Арк. 41, 216.
- ¹³⁰ ДАХО. — Ф. Р-408. — Оп. 7. — Спр. 85. — Арк. 73.

-
- ¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3185. — Арк. 82.
- ¹³² Див.: Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії... Дис. д.і.н. — С. 371–373.
- ¹³³ Сігал Б. Приватний капітал на шляху ліквідації// Більшовик України. — 1930. — № 7. — С. 69–70.
- ¹³⁴ Корнгольд Б. Пути ухода частного капитала села// Финансы и народное хозяйство. — 1928. — № 26/86. — С. 16–17.
- ¹³⁵ Там же. — С. 17.
- ¹³⁶ ДАХО. — Ф. Р.408. — Оп. 4. — Спр. 2300. — Арк. 10, 54, 67.
- ¹³⁷ ДАХО. — Ф. Р.-408. — Оп. 4. — Спр. 2299. — Арк. 4,8; — Спр. 2301. — Арк. 113, 80, 67.
- ¹³⁸ ДАХО. — Ф. Р.-408. — Оп. 4. — Спр. 2301. — Арк. 63.
- ¹³⁹ ДАХО. — Ф. Р.-408. — Оп. 4. — Спр. 2300. — Арк. 10.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 6970. — Арк. 2, 9, 53, 10, 91.
- ¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 5. — Спр. 1259. — Арк. 159–160; Корохов Л. Пути ухода частного капитала// Финансы и народное хозяйство. — 1929. — № 34 (146). — С. 18–19.
- ¹⁴² ЗУ УСРР. — 1931. — № 15. — Ст. 130.
- ¹⁴³ ДАХО. — Ф. Р-845. — Оп. 3. — Спр. 2836. — Арк. 64, 65, 66., 107, 108–109, 78.
- ¹⁴⁴ Див.: ДАХО. — Ф. Р-408. — Оп. 4. — Спр. 1266. — Арк. 39, 46. — Спр. 69. — Арк. 200, 213, 249 і т.д.
- ¹⁴⁵ Мінаєв С. В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад. 1928–1929 рр. — Х., 1929. — С. 35–37.
- ¹⁴⁶ Правда. — 1929. — 9 января.
- ¹⁴⁷ Див.: Чистка советского аппарата. К XVI съезду ВКП(б). — Москва, 1930, — С. 22–23; Основные итоги работы правительства УСРР за 1929 и 1930 годы. К районным съездам Советов 1931 г. — Х., 1931. — С. 99.
- ¹⁴⁸ Вісті народного комісаріату праці УСРР. — 1931. — № 2. — 30 січня. — С. 13.
- ¹⁴⁹ Большевик. — 1932. — № 20. — С. 99; Дубровін В. Основні проблеми соціалістичної репродукції й класової боротьби в світі ухвал XVII партконференції// Більшовик України. — 1932. — № 5–6. — С. 41.
- ¹⁵⁰ СЗ ССРСР. — 1932. — № 65. — Ст. 375; ЗУ УСРР. — 1932. — № 34–35. — Ст. 216.